

SELÇUKLU DEVRİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

I.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORU MELİKŞAH DEVİRİNE DAİR BİR ESER MÜNASEBETİYLE*

Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Umumi Türk Tarihi Doçenti

Üzerinde yaşadığımız vatanın tarihi olmak itibariyle asıl tetkik mevzuumuzu teşkil eden Anadolu Selçukluları Devri Türk Tarihine bir nevi giriş olmak üzere gerek doğrudan doğruya Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040—1157), gerek Selçuklu İmparatorluğu yıkılıncaya kadar ona tâbi olan, yıkıldıktan sonra ise müstakil hüviyet alan diğer Selçuklu kolları, —başlıca: Kirman Selçukluları (1041—1187), pek kısa süren Suriye Selçukluları (1078—1117), Irak Selçukluları (1117—1194)— ve gerekse bilhassa Anadolu Selçukluları (1072—1308) devletleri tarihine dair yapılmış olan tetkikleri bir tertip dahilinde bir seri makale ile ele almak kararında idik. (Bu sözlerimizle, gerek şimdiye kadar yazdıklarımızı, gerekse bundan böyle, doğrudan Anadolu Selçukluları Devri Türk Tarihine dair yazı yazıncıya kadar, yapacağımız tetkikleri Anadolu Selçukluları Devri Tarihinin anlaşılmasını kolaylaştıran birer başlangıç, daha açık tâbiriyle, bu devir Türk Tarihine bir giriş telâkki ettiğimizi ifade etmek istiyoruz). Aşağıda da izah ettiğimiz sebeplerle, en son yazılmış bir eseri en önce ele almağa mecbur olduk. Bu suretle, bu yazı serisinin ilkini şimdi vermiş bulunuyoruz. Sıra bir defa bozulmuş olduğu için, Selçuklu Devri Türk Tarihine dair, gerek Türkçe, gerek yabancı dillerde yapılmış araştırmaları, kitap olsun, makale olsun, herhangi sıra gözetmeksizin ele alacağımız tabiidir. Ele alınacak eserleri muayyen bir sıra dahilinde, meselâ neşrediliş tarihlerine göre, veya mahiyetleri bakımından yapılacak bir tasnife uyarak, tetkike tâbi tutmanın faydalarını inkâr etmemekle beraber, burada olduğu gibi, yeni intişar etmiş bir eseri üzerinden uzun bir zaman geçmeden ele almanın da lüzumu inkâr edilemez. Bu suretle kendi hareket serbestimizi elimizde tutmak imkânını veren bu tarzı ister istemez kabul etmiş bulunuyoruz.

Bu yazı serisine müvazi olarak “Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar” adlı yazı serisinin ilkini daha önce neşretmiş bulunduğumuzu hatırlatmak isteriz (bk. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları*, Ank. Üniv. D.T.C.

* Dr. İbrahim Kafesoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Doçenti: *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, XXVIII+240 (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından No. 569).

Fakültesi Dergisinden ayırabasm, VIII, 4, s. 537-648). Daha önce neşre başladığımız yazı serisi ile Türk tarihinin bilinmiyen, az bilinen veya bilindiği halde az kullanılan ana- kaynakları hakkındaki bilgimizi genişletmeğe çalışırken, bu yazı serisi ile de, yapılan tetkiklerin mahiyetini ortaya koymak, iyi ve noksan taraflarını belirtmeğe çalışmak, varsa eksiklikleri ve yanlışlıkları düzeltmeğe uğraşmak suretiyle, Türk Tarihi Araştırmalarının ilerlemesine kendi kudretimiz nisbetinde hizmet etmek istiyoruz.

Umumî Türk Tarihi'nin gayet mühim bir safhasını teşkil eden Selçuklular Devri Türk Tarihi'nin ehemmiyeti üzerinde uzun uzadıya durmayı zait telâkki ediyoruz. Hâlen üzerinde yaşadığımız vatanı Selçuklulara borçlu bulunduğumuzu, Türk ve hattâ dünya tarihinin en büyük, en şerefli ve en devamlı devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, bir bakıma Anadolu Selçukluları Devleti'nin devamı olduğunu düşünmek bu hususta fikir edinmek için kâfidir: İkisi de Oğuz devletleridir.

Bu mühim devir hakkındaki tetkiklerin, henüz başlangıç safhasında bulunmasına rağmen, ehemmiyetinin batı, hattâ doğu âlimleri tarafından da takdir edilmeğe başladığını görüyoruz. (Bu hususta msl. bk. Armenag Bey Sakisian, *La Miniature Persane du XIIe au XVIIe siecle*, Paris et Bruxelles, 1929; J. Sauvaget, *Introduction à L'histoire de l'Orient Musulman*, Paris, 1943, s. 140-141; Peter Charanis, *The Strife among The Palaeologi and the Ottoman Turks*, Byzantion, XVI, 286). Bunlardan Sakisian, İran'ın en parlak ve en mesut devrinin Selçuklu devri olduğunu itiraf ettiği gibi, P. C h a r a n i s de Türklerin devlet adamlığı vasıflarını, enerjilerini ve liderlerinin dehasını hararetle belirtmektedir. Doğu âlimlerinden İsmail Han Afşar ise, İran Tarihi bakımından Selçuklu devrinin ehemmiyeti üzerinde ısrarla durmakta ve diğer devletlerle mukayese neticesinde Selçukluların millî vahdeti tesis ettiklerini ve İranlıları bir idare altında topladıklarını, Farsçayı resmî dil yapmakla, memleket idaresini (sivil idareyi kastediyor) bizzat İranlılara bırakmakla, vesaire, İran'ın hakiki istiklâline kavuştuğunu belirtmektedir. (bk. *Selçuknâme-i Zahirî-i Nişâbüri*, Mecelle-i Mihr, II, s. 26 v.d.).

Bu misâlleri daha da çoğaltmak pek tabii gayet mümkündür. Fakat verdiğimiz bu birkaç misâl de bu hususu belirtmiştir sanırız. Ancak unutmamak lâzımdır ki Türk Tarihi asıl ehemmiyetini ATATÜRK'le kazanmıştır.

ATATÜRK tarafından Türk Tarih, Dil ve Edebiyatı'nı araştırarak elemanların yetiştirilmesini temin etmek maksadiyle bundan 18 yıl önce kurulmuş olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, aradan bu kadar kısa bir müddet geçmesine rağmen, yetiştirdiği araştırmacılarla kendi Fakültesinin muhtelif kollarını besledikten başka öteki Üniversitelerin Edebiyat Fakültelerine, tâbiri caizse, "ilim adamı ihraç" edecek bir seviyeye gelmiştir. İşte ATATÜRK'ün büyük gayelerin tahakkuku için kurduğu bu Fakültenin yetiştirdiği gençlerden biri olan Dr. İbrahim Kafesoğlu bu eseri yazmıştır. Bu eser, Türk tarihinin mühim bir safhasına ait aşağıda göstereceğimiz çok mühim eksikleri de olsa, bir araştırma denemesidir. Eserin taşıdığı mâna ve haiz olduğu ehemmiyeti daha iyi tebarüz ettirebilmek için şu nokta üzerine de dikkati çekmek lâzımdır: Yalnız siyasî, askerî, iktisadî mahiyeti haiz hürriyet ve istiklâllerin, kültür istiklâli ile tamamlanmadıktan sonra,

bir milletin ve kurduğu devletin bakasını emniyet altına alamıyacağı, tarihi bir realitedir. Bu mütalâa bilhassa Türk kavimlerinin tarihi dikkate alınınca, büsbütün bir gerçek mahiyetini alır. Zira, Türk Tarihi, muayyen zamanlarda dünya tarihi bakımından rollerini oynadıktan sonra tarih sahnesinden silinip giden, yani millî kültürlerini kaybederek başka kavimlerin içinde eriyen Türk kavimlerinin hikâyesile doludur. Millî kültüre kıymet vermemenin bu hazin neticelerini çok iyi bildiği anlaşılan ATATÜRK, Türk mazisini araştırarak, Türk kültürünün büyüklüğünü Türk Milletine duyurmak, bir kelime ile, Türk Milletini kültür istiklâline kavuşturmak maksadiyle bu Fakülteyi kurdu. Sonra Türk âlimlerinin, Türk mazisini, ilmi ölçülere uygun olarak araştırarak seviyeye erişmeleri, Türk Tarihi'nin ve Dili'nin araştırılmasını batılı şarkiyatçıların inhisarından kurtaracaktı; yani Türk Milleti malî kapitülasyonlardan olduğu gibi, ilmi kapitülasyonlardan da kurtulmuş olacaktı; bu bakımdan da istiklâline kavuşacaktı; Türk mazisini yabancı kalemlerin çok defa bitaraf olmayan eserlerinden kurtaracaktı. Kısaca, Türk mazisini sadece ecnebi âlimlerin eserlerinden ve bunların tenkitsiz, kontrolsüz Türkçeye yapılmış nakillerinden öğrenmekten kurtulacaktık. ATATÜRK, bu hayatî gayelere en kısa bir zamanda ulaşmak için, hiçbir şeyi ihmal etmedi. Yerli ve yabancı, zamanın en büyük âlimlerine bu müessesede vazife verdi. ATATÜRK'ün alâka ve teveccühlerinin tesiriyle, Fakültede nasıl bir şevk ve heyecan havasının kalpleri doldurduğunu o zaman o hayatı, gerek öğretim üyesi, gerek talebe olarak, yaşamış olanlar hâlâ pek iyi hatırlarlar.

Bu kadar büyük bir gayretle çalışan bir müessesenin kısa bir müddet zarfında netice alamaması imkânsızdı.

Bu eser, o çalışmaların ilk örneklerinden biridir. Bu itibarla aynı eser, şayet muvaffak bir eser ise, Türk kültür istiklâli dâvasının tahakkuk yoluna girdiğini gösteren canlı bir misâl teşkil eder. Şu halde ATATÜRK'ün takip ettiği gayelere erişilmeğe başlandığını hiç çekinmeden söyleyebiliriz. İşte bu kadar büyük mânâyı taşıyan bir eser karşındayız. Bu eserin, eğer lâıyk ise, Türkiye'de bir ilmi hâdise olduğunu tereddüt etmeden iddia edebiliriz. Biz de eseri, bizatihi taşıdığı bu ehemmiyeti ile mütenasip olarak mümkün olduğu kadar mufassal kıymetlendirmeye çalışacağız. Bununla beraber esefle itiraf etmek mecburiyetindeyiz ki, bu eser, intişar sahasına çıkmalı bir seneye yaklaştığı halde, bildiğimize göre, hiç kimse tarafından ciddi şekilde ele alınmamıştır. Beyhude yere bir müddet bekleddikten sonra onu bu yazımızla, müsbet ve menfi cepheleriyle, bizat tanıtmaya mecbur oluyoruz. Halbuki, biz, Anadolu Selçukluları Tarihi araştırmalarına bir nevi giriş olmak üzere "*Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları*" adı altında bir yazı serisi hazırlamakta olduğumuzdan, eserin lehinde ve aleyhinde söylenenleri dinledikten sonra, kanaatlerimizi bu seri yazıda izhar etmek kararında idik. Zira daha elimize geçtiği andan itibaren dikkatle okuduktan sonra, izah edeceğimiz gibi, eski bir tarih telâkkisine göre yazılmış bu eserin ciddi bir tenkid ve tahlile tahammül edemeyeceği neticesine vardık. Mamafih, eseri bu serinin ilk yazısı yapmak suretiyle bu işi yerine getirmeğe çalışmak bize düştü. Bunu, yerine getirmeğe mecbur olduğumuz bir vazife telâkki ettiğimizi hemen ilâve edelim. Zira aynı sahalarda tetkikler yapanların birbirlerini ikaz etmeleri, daha sarıh ifadesiyle, birbirlerini kontrol ederek çalışmaları Türk Tarihi tetkiklerinin hayrınadır.

Şunu ehemmiyetle belirtelim ki, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun yazdığı bu eser, içeride veya dışarıda ister ele alınsın, ister alınmasın, Türk tarihi tetkiklerinin bu safhasında, her şeye rağmen, kıymetli, emek mahsulü bir denemedir. Bu itibarla, esasa ve teferruata ait meselelerde fikir ve mütalâalarımızı ortaya koymadan önce, müellifi tebrik etmek bir borçtur.

Eserin saydıklarımızdan başka bir hususiyeti daha vardır: Bilindiği gibi, Selçuklu Devri Türk Tarihi'ne karşı içeride ve dışarıda, bilhassa Türkiye'de hususi bir alâka ve sevgi beslenmesine rağmen, mevzuunu münhasıran Selçuklu Devri Türk Tarihi veya bu devir Türk Tarihinin bir safhası teşkil eden bir eser hemen hemen yok gibidir. Üzerinde yaşadığımız vatani bize kazandıran bir Türk kavminin yaşadığı devir olmak itibarıyla Selçuklular Devri Tarihi'ne alâka ve sempati beslenmesini tabii bulmakla beraber, mükemmel eserler ortaya koyabilecek kâfi elemanın mevcudiyetine rağmen, bu devri aydınlatacak eser vermekte gösterilen ihmal ve lâkaydinin mânasını anlayamadığımızı itiraf edelim. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun bu eserin sadece bir başlangıç olmasını, bunu muhtelif âlimler tarafından yazılmış değerli araştırmaların takip etmesini dileyelim.

Selçuklu Devri Türk Tarihi'nin muayyen bir devresi hakkında, kıymet ve mahiyeti ne olursa olsun, eser vermekte bize takaddüm eden müellife gıpta ettiğimizi ayrıca söylemek isteriz.

Eser doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bu hususu, kitabın kabında göze çarpacak şekilde kaydetmek usulden ise de, burada böyle bir kayda rastlanmamakta ve adının altında "*Ortaçağ Tarihi Doçenti*" unvanının yazıldığı görülmektedir. Buna bakarak bir hüküm vermek icap ederse, denilebilir ki, müellif eserine, basıma verirken, bazı ilâveler ve değişiklikler yapmış, bu suretle doktora tezi olduğunu ve bu eser sayesinde edebiyat doktoru unvan ve payesini aldığını kitabın kabında kayda lüzum görmemiştir. Bu noktayı tebarüz ettirmekten maksadımız, eseri doktora tezi olarak ele aldığımız takdirde başka, Doçent unvanını taşıyan bir âlim tarafından yazıldığını kabul ettiğimiz takdirde ise başka bir ölçü ile tahlil etmek ve kıymetlendirmek mecburiyetinde bulunduğumuzun tabii olacağını izah ve ifade etmiş olmaktan ibarettir. Meselâ bir doktora tezi müellifi için mâzur görülebilecek hatalar, şüphesiz, bir doçent bahis mevzuu olduğu zaman mâzur görülemez. Sonra, meydana gelen doktora tezinin iyi ve fena olmasından, şüphesiz, tezi hazırlayan doktora talebesi kadar tezi veren ve hazırlanmasına nezaret eden Profesör de mesuldür. Müellif, başında doçent unvanını kullandığına ve sadece Önsöz'ün sonunda bir yerde doktora tezi olduğunu kaydettiğine göre, eserin doçent unvanına sahip bir âlim tarafından yazıldığını kabul etmemiz bir zaruret halini almaktadır. Biz de böyle hareket edeceğiz.

Mamafih yukarıdanberi verdiğimiz izahata istinaden, eseri ne kadar bir doçentin kaleminden çıkmış telâkki edersek edelim, bu hal, mevzuun, bidayette bir profesör tarafından verilmiş olduğu hakikatını bize unutturamaz. Bu itibarla tahlil yazımızın burasında, eser yazmaktan dikkatle kaçınmasına rağmen, Selçuklu Devri Tarihi'nin hâlâ en başta gelen mütehassısı olmak vasfını muhafaza eden Prof. Mükrimin Halil Yinanç'ın adını ister istemez zikredeceğiz ve böyle bir mevzuu bir asistanına doktora tezi olarak verdiği için kendisini tebrik edeceğiz. Müellif Dr. İbrahim Kafesoğlu, kendisinden tetkik edilmesi istenen devri,

aşağıda yapacağımız tenkidlerin dikkate alınması ve buna göre eserin düzeltilmesi şartıyla, işleyebildiği söylenebileceği için, bu kadar geniş bir mevzuun bir doktora talebesine verilemeyeceğini ileri sürerek, adı geçen profesörü tahtie etmek şöyle dursun, bilâkis doktora namzedinin kabiliyetini tam ölçüsüyle takdir ederek verdiğinden dolayı da tebrik etmek lâzımdır.

Diğer taraftan, Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihini yalnız dış tarih, yani askerî ve siyasî tarih bakımından değil, aynı zamanda iç tarih, yani müesseseler ve kültür tarihi bakımından işlemeğe çalışmak suretiyle bir küll halinde ortaya koymağa gayret ettiği için, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nu da, ister bir doktora tezi müellifi olarak dikkate alınsın, isterse müstakil bir eser yazan bir doçent hüviyeti ile dikkate alınsın, tebrik ve takdire lâyık bulmaktayız.

Eser hakkında serdettiğimiz bu umumî mütalâaların, onun kıymetini, müsbet taraflarını, mühim bazı ihtirazî kayıtlarla, daha şimdiden kâfi derecede ortaya koyduğunu sanıyoruz.

Yazımızın burasında, yani bu umumî mütalâalar kısmında eserin tenkide değer tarafı hakkında söyleyeceğimiz söz ise, sadece tarihi anlayışta müellifle aramızda fark olduğunu kaydetmekten ibaret olacaktır. Muhtelif tarih anlayışı ile eser yazılabileceği tabii olduğu için, bu husustaki mütalâalarımız mutlak hakikat olarak, şüphesiz, alınmaz. Fakat müellifin, artık çok eskimiş sayılan "*hikâye edici*" tarih telâkkisinden kendisini bir an önce kurtarmaya çalışmasını temenni etmek, müstakbel tetkiklerinin selâmeti için, yerinde olur. Zira, şimdi, hiç olmazsa "*tefsir edici*" tarih telâkkisine göre eser yazmak hemen hemen herkes için umumî bir istek halinde kendini göstermektedir. Yalnız, unutmamak lâzımdır ki, bu telâkkiye göre yazı yazmak pek kolay değildir. Bunun için fitrî kabiliyetten başka, uzun bir hazırlık ve mümarese devrine ihtiyaç olduğunu, bu telâkkiyi benimsemiş, bu telâkkiye göre yazı yazmış ve yazmakta olanların yanında çalışmak, veya bu anlayışla yazı yazan âlimlerin eserlerini dikkatle tekrar tekrar okumak ve hazmetmek lâzım geldiğini unutmamalıdır. Meselâ, bu telâkkinin yalnız Türkiye'de değil, hattâ Avrupa'daki en kuvvetli mümessillerinden olan âlimlerin yanında senelerce çalışmış olmamıza ve bizzat bu âlimlerin ifadelerine göre, metodlarını Türkiye'de en iyi anlayan talebelerinden olmuş bulunmamıza rağmen, hâlâ bu metoda tamamilen uygun olarak yazı yazdığımızı iddia etmekten uzağız. Fakat, bir gün bu telâkkiye göre kolaylıkla yazı yazacak duruma geleceğimizden şüphe etmediğimizi ilâve edelim. "*Hikâye edici*" tarih telâkkisine göre yazı yazmanın başlıca mahzuru, müellif Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun yaptığı gibi, hâdiselerin sadece anlatılması, bunun neticesi olarak sebep-netice münasebetlerini kavramanın güçlüğü, hâdiselerin künhüne nüfuz etmenin hemen hemen imkânsızlığıdır. Buna dair bazı misâlleri aşağıda vereceğiz. Fitrî kabiliyetini böyle, göreceğimiz gibi, içine yeni girdiği için meselelerini iyi bilmediği, üstelik işlenmesi güç, geniş bir devir hakkında eser yazmağa teşebbüs ve cesaret etmekle gösteren müellifin, ufak veya büyük gayret sarfiyle, uzun veya kısa bir müddet zarfında, bu eski telâkkiden kendini kurtaracağını, yani XX. asrın ikinci yarısında bir "vaka-nüvis,, gibi kalmararak, ilmî istiklâlini ilân edeceğini ummak fazla nikbinlik olmaz sanırız. Metodoloji bakımından söylediğimiz bu umumî sözlerimizle, eserin kıymetini pek o kadar küçültmek istemediğimizi bilmem tekrara hacet var mıdır? Aziz arkadaşım

şundan emin olsun ki, temenni etmemekle beraber, tetkiklerine aynı ölçüde ve kalitede devam ederek ciltler verdiği takdirde bile, —bu mühim devre ait başka tetkik yapanlar pek mevcut olmadığından dolayı—, bunlar onu lâıyk olduğu ilmî şöhrete ulaştırmakta gecikmezler.

Eser bir “Önsöz”le başlamakta (s. V-IX), “Kaynaklar Hakkında İzahlar” verildikten sonra (s. XI-XXVIII), sıra “Giriş”e gelmektedir (s. 1-3). Eserin esas kısmı beş bölüme ayrılmış olup (s. 9-213), bir “Sonsöz”le bitmektedir (s. 214-216). Müellif eserine, bibliyografya ve indeks ilâve etmeği, hattâ metin haricinde bir renksiz harita koymağı unutmamıştır.

Bu kısa muhteva tanıtması bile, eserin şekil bakımından ilmiliğinde şüphe bırakılmıyacak mahiyettedir. Bu suretle yukarıda sarfettiğimiz nazarı takdir sözlerinin ilk fiili delilini vermiş oluyoruz.

Şimdi, Önsöz’den başlayarak, her bölüm hakkında fikir ve mütalâalarımızı teker teker beyan etmeden, yani umumî mütalâalara son vermeden önce, eseri, yine umumî olarak, şekil bakımından ele almışken, bu hususta bazı izahat vermeği münasip buluyoruz.

Eserin sonuna bir kronoloji cetveli ilâve etmediği için müellifi tenkit etmek isteyenler bulunabilir. Eserden istifade edeceklerin çalışmalarını kolaylaştıracağını inkâra kalkışmamakla beraber, bunu, üzerinde ısrarla durmayı icab ettirecek kadar da ehemmiyetli telâkki etmemekteyiz. Yalnız, bu da bulunsaydı, eserin şekil bakımından daha mükemmel olacağını söylemekten kendimizi alamıyacağız.

İlk bakışta göze çarpan bu şekil tamlığına rağmen, esere biraz daha yakından bakınca, daha mühim bir eksikliğin derhal dikkati çektiğini fark etmemeğe imkân yoktur.

Bilindiği gibi, ilmî eser, okuyana en kolay şekilde kontrol imkânını veren eserdir. Bu itibarla her müellif, malûmatı istihraç ettiği kaynakların adlarını, erbabınca kabul edilmiş olan muayyen bir usule göre, hâşiyelerde göstermek zorundadır. Bu da ya aynen, yahut da kabul edilen muayyen bir kısaltma sistemine göre yapılır. Dr. İbrahim Kafesoğlu’nun muayyen bir kısaltma sistemini tatbik etmiyerek, eser ve müellif adlarını aynen yazmayı tercih ettiğini görüyoruz ki, okuyanı ayrıca kısaltmaları hatırda tutmak külfetinden kurtardığı için, biz de yazılarımızda bu tarzı tercih ediyoruz. Bu hususta kabul edilen usule göre, hâşiyelerde önce müellif adı, sonra eserin adı, sonra da sayfası verilmelidir. Eserin kaçınıcı tabı olduğu, varsa hangi cildin kullanıldığı, basıldığı yer ve tarih v.s. eserin sonuna ilâve edilen Bibliyografya listesinde gösterildiği için, bunları ayrıca göstermeğe hacet yoktur. Fakat kaynakları hâşiyelerde gösterme meselesinde müellifin insanı şaşırta bir şekil eksikliği yaptığını görmek bizi şimdiden hayal kırıklığına uğratmaktadır. Zira müellif, hâşiyelerde bazan doğru olarak müellif adını, bazan da yanlış olarak, eser adını vermektedir. Bu hususta o kadar ileri gitmektedir ki, çok defa bir sayfanın iki muhtelif hâşiyesinden birinde müellif adı, ikincisinde ise eser veya aynı müellif yerine eserin adını vermektedir. Tabii aksi de vakidir. Bu takdirde müellifi zikredilmeyen eserin, yukarıdaki hâşiyede geçen müellife ait olduğunu bilmeyen bir kimse, muhakkak ki, iki ayrı kaynak karşısında bulunduğunu sanacaktır. (Bu hususta bir çok misâller verilebilir. Fakat bilhassa bk. s. 92: otuz ikinci notta *İkdü’l-Cumân* eser adı verildiği halde, aynı sahifenin otuz dördüncü notunda

Aynı şekilde müellif adı verilmektedir. Eserinin adı verilmediği için mevzua ve kaynaklara hâkim olmıyan bir kimse eserin bu müellife ait olduğunu bilemez. Ayrıca bk. s. 72, 75, 82: “*Azimi'den naklen Anadolu'nun fethi*”; 85, 87, 88, 91). Müellif, eserin başından sonuna kadar müellif adlarını değil de, kitap adlarını vermiş olsaydı, yanlış ta olsa bir sistemi kabul etmiş bulunduğu için, kendisi bir dereceye kadar mazur görülebilirdi. Fakat böyle bir yol tutularak eserin şekil bakımından çok karışık bir hale sokulması kolay kolay affedilir hatalardan değildir. Hele bu basit şekil eksikliğini müellif gibi doçent unvanını taşıyan profesyonel bir tarihçinin yaptığını görmek, insana onun hesabına son derece hüznü vermektedir. Halbuki ufak bir himmet bu noksanlığı gidermeğe kâfi gelebilirdi. Bu mesele üzerinde ısrarla durmamızın sebebi, bilhassa batılı âlimlerin şekil noksanlığına çok ehemmiyet vermeleri, hattâ bazan sırf bu yüzden bu çeşit eserleri ele almağa bile tenezzül etmemeleridir. Tarih metodunun bir kül ve ilmin her şeyden önce bir sistem olduğu gözönünde tutulacak olursa, şekil noksanlığını, aynı zamanda mahiyet noksanlığının müjdecisi telâkki etmelerinde onları haksız bulmak zordur.

Eserin şekil bakımından tenkidine son vermeden önce yine şekil meseleleri üzerinde diğer ufak tefek eksikliklere de işaret edelim.

Araştırılmağa henüz yeni başlanan Selçuklu Devri Türk Tarihinin kaynakları hakkında bu kaynaklardan hâdiselere çağdaş olanlarının birbirleriyle ve bunlardan iktibaslarda bulunan muahhar kaynaklarla olan münasebetleri, daha açık ifade edelim, muahhar kaynakların hâdiselere çağdaş kaybolmuş veya zamanımıza kadar kaybolmadan gelebilmiş kaynakları ne dereceye kadar kullanmış ve onları ne dereceye kadar sadakatle nakletmiş oldukları hususunda geniş kaynak tetkikleri birkaç istisna ile henüz yapılmamıştır denilebilir. Bizim, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu devri münşeat mecmuaları* (bk. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII, 4 ten ayrışım), hakkında yaptığımız, Fuat Köprülü'nün, *Anadolu Selçukluları* (bk. Belleten, XXVII), C. Cahen'in *Haçlılar ve Suriye Selçukluları devri kaynakları* hakkında yaptıkları araştırmalara (bk. *La Syrie du Nord*, s. 1—100) devam edilmedikçe, yazılacak eserler kısa bir müddet sonra tamamlanmağa mahkûm muvakkat tahliller ve terkipler vasfını taşımaktan daha ileri bir kıymet alamaz. Bu itibarla, bu devre ait kaynakları kullanırken, —hele mahiyetleri ve kullandıkları kaynakları ne dereceye kadar sadakatle naklettikleri yapılacak araştırmalarla katî olarak münakaşa ve tesbit edilinceye kadar— muahhar kaynakları kullanırken, çok titiz davranmak ilmî ihtiyat icabıdır.

Biz şahsen pek mecbur kalmadıkça XI., XII. asırlar Selçuklu Devri Türk Tarihi için XIII. asırdan sonra yazılmış kaynakları kullanmayız. Bu nevi kaynakları kullanmaya mecbur kalınca da, sıkı bir tenkide tâbi tutmayı prensip olarak kabul etmişizdir. İşin garip tarafı, böyle bir tenkide tâbi tutunca, dış görünüşü ile sağlam ve kullanılabilir sanılan malûmatın, mahiyetine göre tatbik edilen tenkit sistemi ile, çürüklüğünün meydana çıktığını yazılarımızda müteaddit defalar gösterdik. (Bu hususta msl. bk. Mehmet A. Köymen, *Oğuz İstilası*, Ank. Üniv. D.T.C. Fakültesi Dergisi, V, 5, s. 3-604; Alm. terc. Ayn. Dergi, s. 652). Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun bu hususta aynı titizliği göstermediğini, hâsiyelerde, hâdiselere çağdaş kaynaklar yanında muahhar kaynakları bol bol göstermesinden anlıyoruz.

Fikrimizce, bir hâdiseyi çağdaş kaynaklara istinaden aydınlatmak mümkün iken, bir de hiçbir orijinalitesi olmayan muahhar kaynaklara başvurmak ve hâşiyelerde göstermek beyhude bir külfettir ve mevzuun yabancılarını ve bu devirle yeni uğraşmağa başlıyanları şaşırtmaktan ve bilgisinin derinliği ve genişliği ile hayrette bırakmak için yapıldığı kanaatini uyandırmaktan başka bir şeye yaramaz. Diğer taraftan, müellifin bir tek muahhar kaynağa istinaden malûmat vermesi karşısında (msl. bk. s. 14, not 17; 18, not 1; 20, not 7; 43, not 14; 49, not 46; 54, not 68; 96, not 46; 99, not 55) hayretimiz artmaktadır. Birçok yerlerde bir tek muahhar kaynağa istinat etmesine rağmen, Dr. İbrahim Kafesoğlu, bu malûmatın hâdiselere çağdaş müelliflerin eserinde geçip geçmediğine işaret etmek lüzumunu bile duymamaktadır. Sonra işaret ettiğimiz gibi, bir hâdisenin çağdaş kaynaklara istinaden belirtilmesi mümkün iken, bu kaynaklar arasında muahhar ve kıymetsizlikleri sabit kaynakların da gösterilmesi hikmetini anlamak cidden güçtür (msl. bk. s. 90). İbnü'l-Kalânisi, Anna Comnene gibi çağdaş kaynaklar yanında Ebü'l-Fidâ, Hamdü'llah Kazvinî (metinde sadece *Tarih-i Güzide* şeklinde geçmektedir), v.s. gibi muahhar kaynakların adları da verilmektedir (keza bk. s. 98, not 50, 51, 53 v.s.).

Müellifin kullandığı kaynakları metin altında göstermesi tarzından bahsederken, bu kategoride ele almamız gereken ufak bir noktaya daha temas edelim. Malûm olduğu üzere, bir eseri yazarken kullanılan yerli ve yabancı kaynaklar hakkında eserin başında malûmat verilmesi, eserin sonunda ayrıca bir bibliyografya listesinin yapılması âdetini yerine getirmek mecburiyetini lüzumsuz bir hale sokmaz. Müellif bu hususta da menus olmayan bir yol tutmuştur. Kaynaklar hakkında eserin başında malûmat verirken, bu kaynakları hâşiyelerde gösterdiğinden bahseden müellif (bk. s. 217 not), onları ayrıca eserin sonundaki bibliyografya listesine kaydetmekten kendini müstağni saymıştır. Bizce, bunları da eserin sonundaki listeye ithal etseydi, müellif hayırlı ve doğru bir iş yapmış olurdu.

Müellifle anlaşılmadığımız bir nokta daha vardır. Kitabın başında kaynaklar hakkında verilen malûmattan olduğu kadar, metin altlarındaki hâşiyelerden ve nihayet Bibliyografya listesinden şunu istidlâl edebiliyoruz ki, müellif eserini yazarken, yapılmış tetkiklerden ziyade ana-kaynakları kullanmağı tercih etmektedir. Ana-kaynak dili bilindiği takdirde bu usul, yapılan tetkikleri ihmal etmemek kayıt ve şartıyla, şüphesiz tercihe şayandır. Fakat, kaynakların yazıldığı esas dil bilinmediği için, münhasıran modern dillerden birine yapılmış olan tercümlerinden istifade etmek mecburiyeti karşısında kalmınca, meselenin mahiyeti biraz değişir. Osmanlı Tarihini, Türkçe bilmediği için, yalnız batı kaynaklarına ve batı dillerinden birine tercüme edilmiş Türk kaynaklarına istinaden yazan bir müsteşrikin eserine ne nazarla baktığımızı hatırd tutarsak, Türk tarihine ait bir mevzu da olsa, yalnız tercümelelerinden istifade etmek suretiyle yazacağımız bir esere bu kaynakları asıllarından okumak suretiyle eser yazmak durumunda olan âlimlerin ne nazarla bakacağını kestirmek kolaydır. Meselâ Selçuklu Türkleri'nin, hele Anadolu Selçukluları Türkleri'nin, Bizans'la çok sıkı münasebet halinde buldukları malûmdur. Bu münasebetler hakkında yazı yazmak isteyen bir Selçuklu Devri Tarihçisi, bu münasebetleri tebarüz ettirmek üzere Bizans kaynaklarının asıllarını değil de, sadece ve ancak modern batı dillerine yapılmış

tercümelerini kullandığı takdirde meydana getireceği eserin kıymetinden bir Bizans Tarihi araştırmacı şüphe ederse, hak vermemek biraz güç olur.

Bu mahzuru telâfi etmenin bir tek yolu vardır: Bizans Tarihini, Bizans kaynaklarına istinaden yazabilen mütehassısların eserlerinden istifade etmek ve ancak onların eserlerinin muayyen meseleleri halletmeğe kâfi gelmediğine kanaat getirdikten sonradır ki, kaynakların tercümelerine müracaat etmek. Zira, yapılmış tetkikler dururken her meselede kıymetleri meşhûk kaynak tercümelerine müracaat etmek pek doğru olmaz sanırız. Sonra, başka sahalardaki mütehassısların vardığı neticelerden istifade etmenin, aynı zamanda ilmî bir vecibe olduğunu da unutmamak lâzımdır. Kaldı ki, Bizans devri tarihinin her devresine ait yazılmış yeni yeni eserler bu boşluğu dolduracak keyfiyet ve kemiyettedir. Dr. İbrahîm Kafesoğlu bu ciheti ihmal etmiş görünmektedir. Bu hususta ufak bir misâl verelim. Anadolu Selçukluları Devleti'nin, şüphesiz, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olarak ne zaman kurulduğunu münakaşa ederken J. Laurent'in bu hususa dair makalesini, zayıf da olsa, zikretmek icapederdi (*Byzance et les origines du Sultanat de Roum, Melanges Charles Diehl*, vol. I, s. 177-182). Kaldı ki, hâlâ katî olarak halledilmemiş olan bu kuruluş meselesini Dr. İbrahîm Kafesoğlu'nun bir mesele olarak ele alıp münakaşa mevzuu bile yapmadığını aşağıda göreceğiz (bu meselenin henüz halle muhtaç bulunduğu hakkında bk. C. Cahen, *La Première pénétration Turque en Asie-Mineure*, Byzantion, Tome XVIII, s. 35).

Şekil bakımından, kanaatimizce noksan bulduğumuz noktalar hakkında verdiğimiz bu oldukça uzun izahata katî olarak son vermeden önce, fark edileceği gibi, henüz içine girmeyerek etrafında dolaştığımız bu eserin dili üzerinde de düşündüklerimizi birkaç kelime ile olsun ifade edelim.

Dr. Kafesoğlu'nun yazı diline hâkim olduğunu, esere hattâ sathî olarak göz gezdiren her okuyucunun kabul edeceği muhakkaktır. Üslûp akıcıdır. Yerinde kullanılmayan kelime ve istilâhlar nadirdir. Meselâ "Devlet teşekkülü" (s. XIV), tâbiri gibi. Bu tâbiri kullandığı cümle içinde görelim: "*Hasan-ı Sabbah'ın liderliğinde gelişen bu hareket, İsmailî'ler hükümetinin kurulması ile bir devlet teşekkülü haline almış . . .*". Müellif bu tâbirle galiba "*Siyasî teşekkül*" mefhumunu kasdetmiştir. Esasen bu cümle heyeti umumiyesiyle biraz karışıktır.

Bizim dil meselesinde asıl üzerinde durmak istediğimiz cihet bu değildir. Bayağı teşbihler ve argo meselesidir. Ağır başlı bir ilim adamının, meydana getirdiği ilmî bir Tarih kitabında bayağı teşbihlere ve argoya, hem de geniş nisbette, yer vermesi kolay kolay affedilir bir hareket değildir. Zira ilmî bir eserde, hele Tarih gibi kendine mahsus dili ve istilâhları bulunan bir ilim kolunda bayağı teşbihlere, hattâ argo telâkki edilebilecek kelimelere yer vermek eserin kıymetini çok düşürür. Bu çeşit kelimelerden bazılarını sıralayalım:

"acısını çıkartmak" (s. 19). "...Bizans ordusunu parça parça etti." (s. 67). "Bizans'ı ölüm çukurundan çıkararak..." (s. 67). "...Şehrine el uzatmaya başladı..." (s. 69). "Balkanların altını üstüne getirmekle" (s. 73). "Bizans adeta ihtilâç içinde sarsılıyordu" (s. 74). "Zımamdarlarının gözü sadece müdeleri ve iskemlelerine dikilmiş..." (s. 79). "Onlar burunlarının dibindeki tehlikeyi görmeyecek kadar gafletle ve haset saikasile..." (s. 79). "Halep hâkiminin mahirane çevirdiği siyaset fırıldağı iki Türk ordusunu kendi aralarında kanlı bir savaşa sevketti" (s. 89). "...Bütün ümitlerini boğucu

bir yese büriüdü" (s. 89). "*Siyaset oyunlarında fevkalâde mahir bir adam olduğu şüphe götürmeyen Aleksios...*" (s. 103). "...*Fakat madalyanın bu yüzü ne kadar parlak ve cazip ise, arka yüzü o nisbette acı ve hazındır*" (s. 104). "...*Üç ağızlı Türk kuskacının arasına düşmüştü*" (s. 111). "...*Politik hadiselerle muvazi olarak dalgalı bir manzara gösteren Haremeyndeki hutbe meselesinin...*" (s. 127).

Bunlara ilâve olarak Prof. M. H. Yinanç'ın da sevdiği bir kelime olmasına rağmen "feth etmek" mânasına kullanılan "aşmak" (s. 101) kelimesi sevimsiz olduğu gibi, "*kesif duman*" (s. 104) teşbihi de kötüdür. Bu misâlleri daha da çoğaltmak mümkündür. Dr. Kafesoğlu gibi ciddi bir ilim adamının kötü teşbihler yapmasının ve argo kullanmasının sebebinin veya sebeplerinin tabii bilemeyiz. Belki, bunun sebebini kendisi de tayin edemez. Böyle bir dil kullanmanın ilmi bir esere yakışmadığını anladıktan sonra artık bu çeşit kelimeleri kullanmıyacağından da emin bulunuyoruz. Fakat, anlayabildiğimize göre bunun başlıca sebebi, müellifin hâdiselerin heyecanına kendisini kaptırması ve coşmasıdır. Dikkat edilecek olursa, müellif, bir tarihçi olarak, muhafazasına itina etmesi icap ettiği bitarafliğini bozarak, şu veya bu taraf lehine hissiyatını izhar etmek durumuna düştüğü zaman, ölçüyü aşmakta ve isabetli olmıyan teşbihler yapmakta ve argoya kaçmaktadır. Şu halde, bu, tarihçilik vasıflarını da zedeleyici bir haldir. Bu itibarla müellifin bundan böyle olsun bu tabiatından vazgeçmesini temenni etmekten başka elimizden bir şey gelmez. Biz, bu tarz dil kullanmaktan, müellifin mevzuuna yeni girmesi gibi daha başka mânalar çıkararak, meseleyi bir metod ve tarihçilik vasfı noksanlığı meselesi haline getirmek isteyecek olanlarla aynı fikirde değiliz.

Dr. Kafesoğlu'nun telif ettiği bu eserin şekil bakımından meziyet ve kusurları hakkında, umumî bakımdan olsun, teferruat bakımından olsun, söyleyeceklerimiz hemen hemen bunlardan ibarettir. Şimdi eseri mahiyet bakımından ele almanın zamanı gelmiştir sanırız.

Müellif, eserine mükemmel sayılacak bir önsözle başlamıştır. Dr. Kafesoğlu Önsöz'ünde Malâzgirt Meydan Muharebesi'nin Türk ve Dünya Tarihi bakımlarından ehemmiyetini heyecanlı bir ifade ile tebarüz ettirmeğe çalışıyor ve Türk Tarihini Malâzgirt Meydan Muharebesi "*hatt-ı fasıl*" olmak üzere ikiye ayırmanın zarurî olduğunu ileri sürüyor. Ona göre, bu savaş, Türk Tarihi bakımından, bir medeniyetin, Atlı Göçebe Medeniyeti'nin sonu, şu halde bambaşka karakterli yeni bir medeniyete girişin başlangıç noktasıdır.

Malâzgirt Meydan Muharebesi'nin, Türklerin Anadolu'da hâlen üstünde yaşadığımız yeni bir vatan kurmalarının imkân ve şartlarını hazırlaması bakımından, ehemmiyeti inkâr edilemez ve üzerinde ne kadar durulsa azdır. Fakat bu meydan muharebesini kendi sevdiği tâbiriyle "*hatt-ı fasıl*" telâkki ederek, Türk Tarihini "Malâzgirt Meydan Muharebesi'nden önce Türk Tarihi," "Malâzgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Türk Tarihi" diye iki kısma ayırmak, hele Türkler için "Göçebe-Şaman Medeniyeti"nden, adlandırmadığı fakat herhalde "*Ön Asya*" veya "*İslâm Medeniyeti*" adını vermemiz icap eden yeni bir medeniyete geçişleri şeklinde bir merhale telâkki etmek, ilk bakışta cazip ve orijinal bir fikir olarak görünmesine rağmen, kanaatimizce, münakaşa götürür bir meseledir. Dr. Kafesoğlu'nun bu ifadesinin Kronoloji bakımından hatalı olmasından başka, bir defa Tarihin büyük meselelerini bir tek âmille

izah etmeğe teşebbüs etmek ilmi zihniyete pek uymaz. Sonra, dünya tarihinin devirlere taksiminde muayyen askerî ve siyasî hâdiselerle bir çağın bittiğini ve yeni bir çağın başladığını kabul eden klâsik telâkkinin terk edilmeğe başladığı bir zamanda, bu çeşit nazariyeler ortaya atmanın Tarih ilminin ilerlemesine hizmet edeceği iddia edilemez. Zira, şimdi gerek dünya tarihinde, gerekse muayyen bir milletin tarihinde bir devrin muayyen bir tarihte birdenbire biterek yeni bir devrin başlayıvermediği, bilâkis bahis mevzuu meselenin mahiyet ve karakterine göre, az veya çok süren bir intikal devresinin varlığını kabul etmek icabettiği, bu intikal devresinde eski devre ait vasıflar gitgide silinirken, yeni devre ait vasıfların tedricen kendisini daha kuvvetle gösterdiği, nihayet eski devrin büsbütün silinmesine mukabil, yeni devrin bütün hususiyetleriyle ortaya çıktığı noktasının, sosyolojinin ve iktisat ilminin bir mütearifesi haline geldiğini unutmamak lâzımdır (bu husus için msl. bk. W. Sombart, *Das Moderne Kapitalismus*, c. I, München und Leipzig, 1928, s. 3). Tarihin, bu arada Türk tarihinin sosyoloji ve iktisat ilmi kanunlarının dışında kaldığı herhalde iddia edilemez. Bu sözlerimizle sosyoloji ve iktisat ilmi kanunlarından bir kısmının bazı ahvalde, yeni telâkisiyle cemiyetin muayyen bir metotla tetkiki iddiasını güden tarih ilmine de tatbik edilebileceğini ifade etmek istiyoruz.

Ne kadar büyük olursa olsunlar, askerî ve siyasî mahiyetteki hâdiselerin, ne de olsa bir tezahür, bir ârizi hal olmaktan ileri gidemeyecekleri gözönünde tutulacak olursa, bünyeye teallük eden, yani esasî âmillerin başlıca rol oynadığı meselelerin, sırf bu çeşit hâdiselerle izah edilmesindeki güçlük daha iyi anlaşılır. Buna mukabil, bünye anlaşılmasının tezahürlerin anlaşılmasını kolaylaştıracağı, yani bunun hükümünü tarihte aksi kaziyeye nazarın daha çok yürüttüğü zahtan müstağni malûm bir keyfiyettir. Bütün bu sebeplerle Malâzırt Meydan Muharebesi'nden çıkarmak istediği çok şümüllü neticeler istisna edilecek olursa, müellifin diğer fikirlerinin, bu arada bahsettiğimiz iki medeniyetin ana vasıflarını, Türklerin İslâm Medeniyetine girdikten sonraki —türlü bakımlardan— rollerini doğruya yakın bir şekilde tesbit ettiğinin, Melikşah devrinin ehemmiyetini tebarüz ettirmek üzere verdiği malûmatın umumiyetle pek itiraz edilmeden kabul edilebilir olduğunu itiraf edelim.

Sıra "*Kaynaklar hakkında izahlar*" kısmına gelmiş bulunuyor.

Melikşah devri yerli ve yabancı kaynakları hakkında müellif tarafından verilen izahat, umumiyet itibarıyla kendisinin bu devir kaynaklarına hâkim olduğunu gösteren iyi bir hulâsa mahiyetindedir. Bu devre ait malûm kaynaklar hakkında yazılmış olanlara, bazan kendi müşahede ve fikirlerini ilâve etmeğe muvaffak olduğunu görüyoruz. Şu halde müellifin, bu devir kaynakları, bilhassa asıllarından takip etmeğe muktedir olduğu Şark kaynakları (Arapça ve Farsça kaynaklar) hakkındaki bilgimizi, pek az da olsa, genişlettiğini söyleyebiliriz. Sonra, kaynaklar hakkında malûmat veriş tarzı da, yani takip ettiği tasnif tarzı da, iyidir. (Msl. a—Melikşah devri hakkında yazılmış — "Hususî kaynaklar"; b. —İran'ın muhtelif bölgeleri hakkında yazılmış— "*Mahallî kaynaklar*"; nihayet, c.—"*Umumî vekayinâmeler*" şeklinde üçlü tasnif, kaynakların mahiyetine uygun, mantukî bir tasniftir). Batı kaynaklarına gelince, bu hususta verilen malûmatın nisbeten eksik olduğunu, meselâ Bizans kaynakları hakkında başka yerlerde daha salâhiyetli kimselerin kaleminden çıkmış, çok daha tam malûmata rastlamanın mümkün bulunduğunu

kaydedelim. (Bu hususta en yeni ve en kuvvetli bir eser olarak msl. bk. G. Ostrogorsky, *Die Geschichte des Byzantinischen Staates*, s. 1 v.dd., 253 v.d., 279 v.d.).

Müellîin kaynaklar hakkında verdiği malûmat için, umumî olarak söyleyeceklerimiz bundan ibarettir. Teferruata ait söyleyeceklerimiz ise, birkaç noktaya inhisar edecektir:

1 — Bedrû'd-dîn Aynî (ölm. 1451), metinde müteaddit hâdiseler için tek kaynak olarak gösterilmekte (bk. s. 18, 20, 43, 49, 54, 88, 92, 96), fakat onun bu malûmatı nereden aldığına, tek kaynak olarak gösterildiği yerde, işaret edilmediği gibi, aynı meseleler hakkında hâdiselere çağdaş diğer kaynaklarda, veya tıbbî Aynî gibi, kaybolmuş kaynaklardan ıktibaslarla bulunan öteki muahhar kaynaklarda da malûmat verilip verilmediği, verilmemişse verilmemesi sebebi hakkında müellif bizi tenvir etmekten âdetâ kasden istinkâf eylemektedir. Hiç olmazsa "*Kaynaklar Hakkında İzahlar*"da bulunurken onun bu hususta bize bilgi vermesini beklemek hakkımızdı. Fakat hayretle görüyoruz ki, burada da Aynî'nin kaybolmuş veya kaybolmamış kaynaklarla münasebeti hakkında Dr. Kafesoğlu pek umumî birkaç kelime sarfetmekten ileri gitmemiştir (bk. s. XVIII). Şu halde bu husus halledilmeden, daha doğru ifadesiyle, bu husus halledilinceye kadar, Aynî'yi, Melikşah devri Selçuklu Tarihi için emniyetle kullanılabilir bir kaynak olarak telâkki etmezsek, mâzur görülmemiz lâzımdır.

2 — Diğer taraftan Dr. Kafesoğlu, kaynaklar hakkında verdiği izahlarda (bk. s. XIX), Ebu'l-Fida, İbn Haldûn gibi muahhar kaynakların, elimizde bulunan çok kıymetli kaynaklardan İbnü'l-Esîr'in kıymetsiz hulâsalarından ibaret olduğunu beyan ve teyit ettiği halde, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, bunları ve bunlara benzer muahhar kaynakları, hem de hâdiselere çağdaş kaynaklar arasında, bazan onlardan da evvel, haşiyelerde ısrarla zikretmekten kendini alamamıştır. Bu hal, onun kendi kendisini tekzip ettiğini gösteren garip bir tezattır. Zira bir hâdiseyi çağdaş ana kaynakla veya doğruluğu herkesçe müsellem diğer kaynaklarla tebarüz ettirmek imkânı mevcut iken, müellifin, bu muahhar kaynakları, hem de kendi ifadesi ile sabit olan kıymetsizliklerine rağmen, hâsiyelerde göstermekte ısrar etmesi buna delil olarak alınabilir. Görülüyor ki, kaynaklar hakkında verilen malûmat için teferruata ait olmak üzere verdiğimiz bu izahat esas itibariyle eseri şekil bakımından tenkit ederken verdiğimiz bilgiyi misâllerle teyid eder mahiyettedir. Şu halde tavzih edicidir.

3 — Teferruata ait tenkitlerimize son vermeden önce, ufak bir yanlış da düzeltelim: Muhammed Nizâmü'd-dîn'in, Avfi'nin *Cevâmîü'l-hikâyât* hakkındaki eserini, İngilizceye hulâsaten tercüme sanmakla Dr. Kafesoğlu yanılmıştır. Adının da gösterdiği gibi, bu eser, *Cevâmîü'l-hikâyât*'a bir giriştir. Burada M. Nizâmü'd-dîn, bu eserin muhtelif nüshalarını tanıtmış, kaynaklarını belirtmiş ve nihayet muhteviyatını liste halinde göstermiştir. Düşüğü bu yanlışlık, Dr. Kafesoğlu'nun, ya kitabı hiç görmediğine, yahut da İngilizceyi bilmediğine delâlet eder. Sebep ne olursa olsun, bu yanlışlık ilmî bir eserde mâzur görülemez.

"Giriş" hususunda söylenecek hemen hemen hiçbir söz yoktur. Bunu takip eden fasılların anlaşılmasını kolaylaştırmak için, Devlete adını veren Selçuk'tan başlayarak esas mevzua kadar verilen malûmat, teferruata bazı noktalara itiraz etmek mümkün olmakla beraber, umumiyetle sade, canlı bir hulâsadır. Zaten

bir "Giriş"ten beklenen de budur. Şu halde bu hulâsanın, gayesine uygun ve vazifesini yerine getirecek bir tarzda kaleme alınmış olduğu söylenebilir.

Bu hususta yapılabilecek tek tenkit, *Giriş*'in sadece askerî ve siyasî tarihe ait tek cepheli bir hulâsa olmasına mukabil, esas kitabın iç tarihe ait meseleleri de ihtiva etmesi dolayısıyla çok cepheli bulunmasıdır. *Giriş*'in kitap muhtevasına uygun düşecek şekilde kaleme alınması temenni olunurdu. Bu ifademizi biraz daha tavzih edelim. Kitapta teşkilâtın ve kültür meselelerinden bahsedildiğine göre, *Giriş*'te de bu mahiyette meselelerden, meselâ bu zamana kadar Selçuklu devletinin geçirdiği tekâmül safhaları, şeflerin İran halkı ve münevverleri ile münasebetlerinin aldığı şekil ve istikamet hakkında kısa malûmat verilseydi, esas kitap daha iyi anlaşılırdı.

Teferruata ait hususlara gelince, söyleyeceklerimiz daha sonra göstereceğimiz yanlışlıklara nisbetle, o kadar mühim değildir ve şunlardan ibarettir:

Oğuzlar'ın, Selçuk Subaşı'nın başkanlığında Cend'e geldiği tarih 985 değil, takriben 935 dir (bk. s. 1).

Çağrı'nın 1015—1021 yılları arasında batıya yaptığı seferin sebepleri ve bununla takip edilen gaye, hakkında müellifin ileri sürdüğü fikirler, daha ziyade kendi nazari sistemleştirme gayretinin neticesi görünüyor. Filhakika, müellife göre, "*Çağrı Bey'in bu geniş ölçüdeki hareketinin, umumiyetle bozkır kavimlerinde görüldüğü üzere, ileride işgal edilecek memleketleri yakından görmek, iklim ve hayat şartlarını, ahalisinin durumunu tetkik etmek gibi bir nevi keşif maksadı gütmüş olması itibarıyla ehemmiyeti büyüktür*" (bk. s. 2). Bizce, bu seferi yapmak için Çağrı Bey'e maledilen gaye, bizzat Çağrı Bey'in aklından bile geçmemiştir ve müellif Kafesoğlu'nun yaptığı sunî bir sistemleştirme ve idealleştirmeden ibarettir.

Nitekim, gerek burada, gerekse hâşiyede adını verdiği bu seferi mufassal olarak tasvir eden makalesinde (bk. *Köprülü Armağanı*, s. 259-274) bu fikri uzaktan veya yakından destekliyecek bir kaynak adı verememiştir. Devlet kurulduktan sonraki istilâ istikametini dikkate alan müellif, bu ilk teşebbüsü daha sonra yapılan seferler için bir öncü ve keşif seferi olarak göstermeyi cazip ve herkes tarafından kolayca kabul edilebilir bir fikir sanmış ve mutlak bir hakikatmiş gibi ortaya atmıştır; fakat görülüyor ki, yanılmıştır. Hakikatte Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer daha hayatî ve âcil gayeler uğrunda, yani ganimet elde etmek maksadıyla girilmiş bir yağma seferinden ibarettir. Bunu ulvileştirmeye kalkışmak yersizdir. Elde edilen ganimetle henüz kurucuların kafalarında ve kalplerinde yaşayan devlet, fiilen kurulacaktır. Yalnız bu seferin yerini intihapta eskidenberi devam edegelen kâfirlere karşı gazanın batı umumî istikametinde yapıldığının, bununla hem savap, hem ganimet elde edildiğinin bilinmesinin rolü olduğu muhakkaktır. Nitekim bu seferden sonra hâdiseler o kadar çabuk inkişaf etmiştir ki, müellifin de işaret ettiği gibi, aradan beş yıl geçmeden, o zamanın iki büyük devletinin reisleri, Gazneliler Devleti hükümdarı Mahmud'la Karahanlılar hükümdarı Kadir Han'ın yaptıkları mülâkatın (1025—26) esas mevzuunu Selçuklular ve onlara karşı takip edilecek siyaset teşkil etmiştir. Daha devlet kurulmadan bir keşif ve öncü seferinden bahsetmek abestir. (Devlet bu sefere teşebbüsten 25 yıl sonra kurulmuştur: 1040). Görülüyor ki, ilk nazarda pek cazip görünen Dr. Kafesoğlu'nun bu fikri de ciddî tenkide tahammül edememiş ve yıkılmıştır. Hayali kâşâneler kurmanın en az mümkün bulunduğu

ilim şubesinin tarih olduğunu bu izahatımızın da gösterdiğini umarız. İyi kullanıldığı takdirde, tenkid metodunun tatbiki ile nelerin halledilebileceğine bir misâl vermiş olduk. Bu misâlde gerek doğru yazıyı kontrol etmek, gerek tenkidî bir zihniyetle hareket edilmemesi halinde yanlış yazılanı meydana çıkarmak hususunda tenkid metodunun, bazan yanlış ve doğruyu meydana çıkarmak için deliller aramak üzere kaynaklara başvurmağa lüzum kalmaksızın, ne kadar işe yaradığını göstermiş olduk. Zira, bir arkadaşımızın dediği gibi, tenkid metodunu iyi kavramış olan ve iyi tatbik edebilen bir tarihçinin, ne mahiyette olursa olsun, meseleleri riyaziye meseleleri gibi emniyetle halletmesi, yani sağlam neticelere varması daima mümkündür. Hikâye edici tarih talâkkisine göre yazı yazarların, nadir ahvalde de olsa, tefsir edici tarih telâkkisine göre yazmağa teşebbüs ederek, muayyen hâdiseler hakkında neticelere varmak istedikleri zaman nasıl yanlışlıkları hakkında bir misâl vermiş olduk.

Şimdi nazarı olarak vardığımız bu neticeler hakkında kaynakların ne söylediklerini, yani kaynakların bu söylediklerimizi teyid edip etmediklerini tesbit etmek kalıyor. Mamafih, bu hususta kaynaklara kadar çıkmağa hacet yoktur. Prof. M. H. Yınanç bu hususta müracaat edilmesi icabeden belli başlı kaynaklara başvurarak bu meseleyi kısaca tasvir etmiştir. Onun bildirdiğine göre, kaynaklar Çağrı Bey'in, bu batı seferine, "*Gaza ve c'had*", yani kâfirlere karşı mukaddes harp yapmak maksadiyle giriştiğini kaydetmektedirler (bk. *Selçuklular Devri Türkiye Tarihi*, s. 35).

"*Çağrı bu suretle birkaç sene gaza ettikten sonra mühimce ganimetlerle geriye döndü*" (bk. *Ayn. eser*, s. 36) demesine bakılırsa, aynı profesörün bu Selçuklu şefinin hem dinî farizeyi yerine getirdiğini, hem de müstakbel devlet için pek zarurî olan para ile döndüğünü kabul ettiği müşahede edilir. Bu suretle meselenin biri hasbî, diğeri menfaate dayanan iki cephesi olduğu, bizim gibi, Profesör tarafından da kabul ediliyor demektir.

Şimdi asıl tenkid mevzuumuza gelmiş bulunuyoruz. Bu hususta halledilmesi lâzım gelen mesele, Melikşah devrinin nasıl ele alınması icabettiğinin tayinidir. Bu devrin nasıl incelenmesi icabettiği meselesini ele almadan önce, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun meseleyi nasıl ortaya koyduğunu ve nasıl işlediğini gözden geçirelim. Bunu temin için de evvelâ başlıkların adlarını, sayfalarını ve her başlıkta verilen malûmatın hangi tarihten hangi tarihe kadar sürdüğünü sıra ile liste halinde kaydedelim. Bu liste mevzuun ilmî bir şekilde işlenip işlenmediği hususunda yapacağımız tahlillerde işimize yarayacaktır.

- I. *Melikşah'ın Çocukluğu ve veliahdlığı* (s. 9-17), (Doğm. 1055—1072).
- II. *İç Kavgaları Yatıştırma ve Sınırları Müdafaa Safhası* (s. 18-30), (1072—1074).
- III. *İmparatorluğun Genişlemesi*.
 1. *Suriye fütuhâtı: Dimeşk'in zaftı ve Mısır seferi* (s. 31-38), (1070-71—1078).
 2. *Doğu Arabistan fütuhâtı* (s. 38-39), (1076-77—1077).
 3. *Musul, Harrân, Haleb vukuatı, Diyar-ı Bekr'in fethi* (s. 40-59), (1078—1084-85).
 4. *Antakya'nın zabtına kadar Anadolu fütuhâtı* (s. 59-86), (1071—1085).
 5. *Antakya'nın zaftından sonra: Elcezîre ve Suriye* (s. 88-101), (1085—1091).
 6. *Antakya'nın zaftından sonra: Anadolu* (s. 101-112), (1084—1093).

7. *Kafkasya harekâtı: Doğu Karadeniz bölgesinin tâbiyete alınması* (113-117), (1064—1090).
8. *Sistan vukuatı* (117-119), (1041—1092).
9. *Mâverâünnehr'in fethi, Kâşgar'ın tâbiyeti* (119-123), (1088-89—1090).
10. *Hicaz meseleleri ve Yemen'in tâbiyete alınması* (s. 123-128), (1091—1092)
11. *Hasan-ı Sabbâh ve Bâtînîlerle mücadele* (s. 128-135), (1071—1092)

Başlıkları işimize yaradığı yere kadar aynen kopye ettik. Bu başlıklar Dr. Kafesoğlu'nun mevzuu nasıl tasnif ettiğini, daha doğru tâbiriyle, mevzuu bölüm ve bahislere ayırış tarzını kâfi derecede vuzuhla ortaya koymaktadır. Bu tasnif sistemi hakkındaki mütalâalarımızı serdetmeden önce, bir mevzuun en basit ve en normal şekilde ele alınış tarzı hakkındaki umumî telâkkinin ne olduğunu ifade edelim. Bu suretle nasıl bir metodolojik telâkkiye göre hareket etmek gerektiğini vuzuhla ortaya koyduktan sonra eserin hakikî kıymet ve mahiyeti hakkında daha müsbet ve salim neticelere varmak kolaylaşır. Bu telâkkinin, aynı zamanda taramızdan kabul ve tatbik edilen bir telâkki olduğunu söylemeğe lüzum yoktur.

İşlenecek mevzu sayısı kadar da, mevzuu işleme tarzı olduğunu söylersek, katiyyen yanılmış olmayız. Bu sözlerimizle her mevzuun işleniş tarzını, o mevzuun kendi hususiyetlerinin yarattığını söylemek istiyoruz. Yine bu sözlerimizle her mevzuun, kendi tabii şartları dikkate alınarak yazılması ve buna göre bir plân yapılarak işlenmesi kanaatinde olduğumuzu ifade ettiğimizi sanıyoruz ki, bu tarz telâkki araştırmacıyı sunî sistemleştirmelerden men edeceği için, hayalî fikir spekülasyonları yapmasına mani olarak, onun, hem sâlim neticelere varmasına, hem de ilmî tetkikte esas gaye olan hakikate daha kolay yoldan ulaşmasına yardım eder.

Verdiğimiz bu izahat, bir mevzuu araştırırken takip edilecek en tabii ve en sade usulü göstermiştir sanırız. Bu söylediklerimizi adlandırmak icabederse, iki kelime ile hulâsa edebiliriz: tabii ve mantikî yol. Şüphesiz bunun dışında başka, daha ilmî, daha sistematik usuller vardır. Fakat, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun, mevzuunu incelerken takip ettiği usulü kıymetlendirebilmek için bu umumî izahat kâfidir kanaatindeyiz. Zira sadeliğine bakarak bu usulün her zaman tatbik edilmediğini sanmamalıdır. Bilâkis sahalarında birer otorite olan meşhur âlimlerin umumiyetle bu usulü tatbik ettiklerini eserlerinin sathî bir tetkiki ortaya koyar. Bu hususta Barthold'u, Christensen'i ve Vasiliev'i misâl olarak vermekle iktifa edeceğiz.

Dr. İbrahim Kafesoğlu mevzuunun dış tarihe ait kısmını üç bölümde (I, II, III. bölümler), bu devir "*Kültür hareketleri ve teşkilât*" hakkındaki izahatını ise tek bir bölümde (IV. bölüm) ele almıştır. Bunlardan başka bir beşinci bölüm daha vardır ki, burada "*Nizâmü'l-Mülk'ün katli ve Melikşah'ın vefatı*" (196-213) incelenmiştir. Bu sonuncu bölümde verilen malûmat, mahiyeti itibariyle ahengi bozduğu için, onu ayrı bir bölüm olarak değil, ek olarak göstermek çok daha isabetli olurdu. İç tarihe ait meselelerin izah ve münakaşasından sonra tekrar dış tarihe ait bir meseleyi, hem de müstakil bir bölüm adı altında, ele almak doğru değildir sanırız. Eğer bu malûmat müstakil bir bölüm olarak ele alınacak idiyse, buna dış tarihe ait verilen malûmatın sonunda yer verilmesi çok daha münasip olurdu.

Demek ki, mevzuun umumî mahiyeti icabı, iki büyük kısım halinde ele alınması lâzımdır. Mümkün olmamakla beraber son bölümü dikkate almazsak, veya ek olarak dikkate alırsak, müellifin de aynı usulü tatbik ettiğini söyleyebiliriz.

Ancak umumî olarak bakınca, mevzua ve mahiyetine uygun görünen bu tasnif tarzı, teferruat bakımından, gerek dış tarih kısmında, gerekse iç tarih kısmında, bazı pek mühim hataları ihtiva etmektedir. Meselâ dış tarihe ait kısmın 3 ayrı bölümde tetkik edilmesine mukabil, iç tarihe ait kısım mahiyet bakımından birbirinden farklı en az iki ayrı mevzuu (*kültür hareketleri ve teşkilât*) ihtiva etmesine rağmen, bir tek bölümde incelenmek istenmiştir. Bu kısmın da en az iki ayrı bölümde incelenmesi, şüphesiz çok daha doğru olurdu. Böyle bir ayırma bölümler arasındaki nisbetsizliği de bir dereceye kadar önlerdi. Zira birinci bölüm, 9; ikinci bölüm, 8; üçüncü bölüm, 104; bahis mevzuu ettiğimiz bölüm ise, 60 sayfadır. Böyle bir yolun tutulması neticesinde dış tarihe ait kısım ile iç tarihe ait kısım arasında bir âhenksizliğin mevcudiyetini tesbit ve hal tarzını göstermeğe çalıştıktan sonra şimdi dış tarih kısmını daha yakından, yani teferruat bakımından meseleyi derinliğine, ele almakta devam edelim.

Melikşah'ın saltanatı zamanı hâdiselerinin mâhiyet bakımından birbirinden az veya çok farklı üç bölüme ayırmak hem mevzua, hem mantıka, hem de kronolojiye uymaktadır. Şu halde bu tasnif sistemi dış görünüşü ile ideal denebilecek bir tasnif sistemidir; ve bilhasa üçüncü bölüme kadar, müellifin tarih telâkisi çerçevesi içinde iyi tatbik edilmiştir denebilir. Bu tasnifin bu haliyle Melikşah devrine ait bütün meseleleri izah etmeğe kâfi geldiğini söylemek istemediğimiz meydandadır. Bilâkis, yeni bölüm veya bahisler ihdasına lüzum olduğunu aşağıda göreceğiz.

Bu kısımda, gerek mevzu bakımından, gerekse kapladığı yer ve tarih bakımından en mühim olanı üçüncü bölümdür. Birinci ve ikinci bölümlerin mecmuu 20 sayfadan ibaret olduğu halde, üçüncü bölüm tek başına 100 sayfadan fazladır (s. 31-135). Şu halde, görünüşte diğer bölümlerle müsavi haklara sahip, yani onlar gibi bölüm adını taşımasına rağmen, bu bölümün bütün kitabın esasını teşkil ettiği tereddütsüz iddia edilebilir. Bütün bu sebeplerle biz de mesaimizi bu bölüm üzerinde teksif edeceğiz.

"İmparatorluğun Genişlemesi" başlığını taşıyan üçüncü bölüm, listede görüldüğü üzere, her biri ayrı ayrı başlıklara sahip 11 bahse ayrılmıştır. Bölüm başlığı ile âhengi zahiren olsun temin ve muhafaza etmek isteyen müellif, bu tâli başlıkları, listede görüldüğü veçhile, münhasıran askerî hâdiseleri tebarüz ettirecek şekilde tertip etmeğe dikkat etmiştir. Fakat biraz sonra göreceğiz ki, bu başlıklara rağmen o, metinde siyasi, hattâ hukukî-içtimai mahiyeti haiz meseleleri bahis mevzuu etmekte tereddüde düşmemiştir.

Üçüncü bölümü bahislere taksim ederken müellifin nasıl bir usul takip ettiğini bütün gayretimize rağmen anlıyamadığımızı peşinen itiraf edelim. Bu taksimde kronolojik bir esasa riayet edilmemiştir. Çünkü tarihler bir tâli başlıktan ötekine tedahül etmektedirler. Listedeki görüleceği üzere, birinci bahiste 1070-71—1078 yılı hâdiseleri bahis mevzuu edildiği halde, ikinci bahiste 1076-77 seneleri hâdiselerinden bahsedilmektedir. Görülüyor ki, tarihler ileri gidecek yerde geri geri gidiyor. Tahlile devam edelim: Üçüncü bahiste 1078—1085 seneleri hâdiseleri

bahis mevzuu edilmesine mukabil, dördüncü bahiste 1071 yılından başlanıyor; 1085'te, tıpkı bundan önceki bahis muhteviyatının bittiği tarihte duruluyor, yani ne ileri, ne de geri gidiliyor. Altıncı bahiste ise bir sene geriden başlanarak, 1093 yılına kadar gidiliyor. Hele 7. bahiste 1064 yılından başlanıyor, 1090 yılında, yani, bundan öncekinden 3 yıl evvel duruluyor. Keza 8. bahiste 1041 den başlanıyor, 1092 ye kadar geliniyor. Buna mukabil 9. bahiste 1088-89—1090 yılına kadar sadece bir senelik hâdiseler ele alınıyor. Şu halde bundan öncekinden 2 sene geride duruluyor. Nihayet son başlık altında 1071—1092 ye kadar süren, yani Melikşah'ın bütün saltanat zamanını dolduran hâdiseler çeşidi anlatılmıştır. Verdiğimiz bu kısa izahat, kronoloji bakımından bu üçüncü fasılda nasıl bir keşmekeşin hüküm sürdüğünü göstermek için kâfi gelmiştir sanırız.

Eğer başka mahiyette keşmekeşlerle karşılaşmasaydık, şahsan bu kronolojik keşmekeşe çoktan razı idik.

Listeye tekrar göz atalım: Anadolu'nun iki yerde (4. ve 6. bahisler) ele alındığını görüyoruz. Kronolojik bir esas takip edilmediğine göre, bu iki tâli başlığın için birleştirilmemiş olduğunu bir türlü anlayamadık.

Anadolu fütuhatını hem de 1093 yılına kadar ikinci defa ele aldıktan sonra birden yirmi sene geriye giderek (1064) Kafkasya harekâtına geçilmesi ve üç sene geride (1090) durulması bir dereceye kadar mazur görülebilir. Fakat, Kafkasya harekâtından (1064—1090), yirmi sene daha geriden başlayarak birden bire Sistan vukuatına (1041—1092) geçilmesi sebebi anlaşılamiyor. Misal vermeğe devam edelim: Mâverâünnehr'in fethi 9. bahiste anlatıldıktan sonra (1088-89—1090), birdenbire 10. bahisle Hicaz meselelerine geçilmektedir (sene 1091—1092). Bu misâller kâfi derecede vuzuhla göstermiştir ki, bu bölümde kronolojik bir esas takip edilmemiş olduğu gibi, herhangi şekilde bir coğrafi esas da tatbik edilmemiştir. Birbirinden çok uzak bölgelere atlamalar yapılmıştır. O halde haklı olarak sorulabilir: Madem ki kronolojik esas takip edilmeyecekti, mevzuların ele alınmasında niçin coğrafi esasa hiç dikkat edilmemiştir. Mademki coğrafi bir esas bahis mevzuu değildi, niçin kronolojik esasa göre bir tasnif sistemi tatbik edilmedi?

Bu söylediklerimiz mevzu bakımından da doğrudur. Artuk'un önce yaptığı Anadolu fütuhatı (4. bahis), yine Artuk'un Doğu Arabistan fütuhandan (2. bahis) sonra anlatılmıştır. Misâlleri çoğaltmağa hacet yoktur; söylediklerimizi şöyle hulâsa edebiliriz: Üçüncü bölüm bir sistemsizlik örneğidir. Başka bir ifadeyle, sistemsizliğin bir sistemidir.

Diğer taraftan bu 11 bahis, üçüncü bölümün içinde geçen bütün meseleleri temsil etmekten uzaktır. Meselâ "*Antakya'nın fethinden sonra Elcezire ve Suriye*" (s. 86-101) başlığını taşıyan 5. bahiste askerî mahiyetteki hâdiselere bir üç yıldızla ara verildikten sonra, Selçuklu İmparatorluğu ile Abbâsî halifeliğinin münasebetleri, ne başlıkla, ne de o sırada anlatılan mevzu ile hiç münasebeti olmadığı halde, Melikşah'ın Bağdad'ı ilk defa ziyaret ettiği bahane edilerek, bahis mevzuu ediliyor. Bu münasebet, askerî ve siyasî mâhiyette olsaydı, başlıkta Irak kelimesi geçmemesine rağmen, bu istitrat bir dereceye kadar mazur görülebilirdi. Fakat iki hanedanın normal münasebet halinde buldukları zaman, birbirlerine karşı muamelelerini ve hareketlerini, tevehhleri v.s. gibi devletler arası siyaset ve sıhriyet münasebetlerine giriştikleri bahis mevzuu ediliyor (s. 94 vd.). Yani *hukukî-içtimaf*

mahiyeti hâiz meseleler karşısındayız. Halbuki bu mühim münasebetler “*gayr-i meşrû*” olarak buraya sıkıştırılacak yerde, ayrı bir bahiste veya bölümde “*Selçuklu İmparatorluğu-Halifelik münasebetleri*” başlığı ile bahis mevzuu edilebilir ve pek münasip olurdu.

Bunun böyle yapılmayışı bizi yine döne-dolaşa müellifin tarih telâkkisi ile karşı karşıya getiriyor.

Bir mesele, mesele olarak, ortaya konulmadıktan sonra halli de yok demektir. Bu, bilhassa hikâye edici tarih telâkkisine sahip olunduğu takdirde büsbütün kendisini göstermektedir. Bütün eser boyunca müellifin, meseleleri ortaya koymak lüzumunu duymaksızın sadece anlatıp gittiğine şahit olmaktadır. Mütalâa yürütmek, yani hâdiseleri tefsir etmek istediği nadir ahvalde de nasıl yanıldığını yukarıdanberi gösterdik. Halbuki, bilindiği üzere, tetkik edilecek mevzuları birer mesele olarak ortaya koymak, onları halletmek kadar mühimdir.

Hâdiselerin sebeplerini araştırmak, bunlardan neticeler çıkarmağa çalışmak, sebep-netice münasebetlerini tayine uğraşmak ve kıymetlendirmek müellif için hemen hemen meçhul şeylerdir. Yalnız, başta da muhtelif vesilelerle işaret ettiğimiz gibi, bunun mesuliyetini sadece müellife yükletmek lâzımdır. Bu şekilde hareket, ittiba edilen tarih metodunun tabii neticesidir. Müellifin araştırma tarzı hakkında bir fikir vermek ve verdiği izahatın düzeltilmesi icabeden noktalarını göstermek ve aynı meseleyi biz ele aldığımız takdirde nasıl işleyeceğimize dair fikir vermek üzere bir misâl verelim ve bu maksatla biraz önce başka bakımdan ele aldığımız halife-sultanlar münasebetini inceliyelim. Mamafih, bu hususta kitapta bahis mevzuu edilen herhangi bir hâdisenin ele alınabileceğini söylemeliyiz. Bunu ele almamızın sebebi, başlıksız, öksüz bir mevzu oluşu, bir de okuyucunun bu öksüz mevzuu karşı duyacağı alâkadır. Mamafih, misâl olmak üzere diğer bazı mevzuların da aynı şekilde tenkide tâbi tutulacağını söylemeğe hacet yoktur sanırız.

Melikşah'ın Bağdad'ı ziyareti esnasında halife Muktedî ile kızı Mahmelek hatunun evlenme merasiminin yapıldığını anlatan müellif (s. 96 vd.), bu arada Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün “*Hilâfette saltanatın daimî uzlaşma içinde bulunmasını devlet siyasetinin temeli saydığını, her fırsatta dinî reis ile imparatorluğun hâkimini yaklaştırmaya çalıştığını*” ifade ettikten sonra bu ihtiyar vezirin rolünü şu sözlerle belirtmeğe çalışmaktadır: “*Melikşah ile Muktedî arasındaki sıhriyet meselesini onun bu yolda sarfettiği gayretlerin bir tezahürü saymak yerinde olur*”.

Meydana gelen akrabalık münasebetlerinde Selçuklu vezirinin rolünü tayin ederken takip edilen metod hiç te muvaffakiyetli sayılamaz. Zira, bu husustaki hükmünü daha sonra kaynakların şهادetine istinad ettirmekle iktifa etmiyen müellif, burada bu hususta ayrıca analogik delillere başvuruyor. Ona göre, Nizâmü'l-mülk, “*hilâfette saltanatın uzlaşma halinde bulunmasını devletin siyasetinin temeli*” saymıştır. Müellifin verdiği bu hüküm, onu Selçuklu vezirinin bu hususta da rol oynaması icabettiği neticesine götürmüştür. Şimdi bu neticeye varmak için istinad edilen hükmü inceleyelim: Bu Selçuklu vezirinin “*hilâfette saltanatın uzlaşma halinde olmasını devletin siyasetinin temeli saydığı*” hükmünü okuyan bir kimse, Selçuklu devletin ve bu devletin idaresinden mesul olan bu vezirin başlıca meşguliyetinin, halifelik ve halifelik ile uzlaşmayı temin ve muhafaza etmekten ibaret olduğunu sanır. Halbuki böyle bir şey yoktur. Tetkik etmekte olduğumuz bu eserinde müel-

lifin, bu neviden bir meseleye dair ne bir bahise, ne de izahata rastlıyamamamız bunun en vazih delilidir. Hakikat şudur ki, Halifelikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu münasebetleri daha ilk Selçuklu İmparatoru Tuğrul zamanında halledilmiş ve halifelik statüsü en ince teferruatına kadar tayin edilmişti. Halife dünyevî salâhiyetlerini Tuğrul'a devretmiş ve sadece ruhanî reis olarak kalmıştı. Halifelüğün yeniden siyasi ihtiraslar peşinde koşmasını temin edecek bütün imkânlar elinden alınmıştı. Tuğrul'un ölümü üzerine halifelik, statüde kendi lehine değişiklik yapmağa teşebbüs etmişse de, Selçuklu Devleti'nin zamanında aldığı tedbirlerle, bu, imparatorlukla halifelik arasında herhangi bir hâdisenin çıkmasına meydan verilmeyen önlenmişti. Öyle görünüyor ki, Selçuklu hükümdarlarının, halifelige verilen bu statünün daimî olduğunu telâkki etmelerine mukabil, halifelik onu Tuğrul'un hayatiyle kaim zannediyordu. Bu nokta halifelik tarafından da vuzuhla anlaşılmış veya kendisine kâfi derecede vuzuhla anlatılmış olacak ki, Alparslan'ın ölümünden sonra ve Melikşah'ın saltanatı boyunca, hattâ bunu takip eden fetret devrinde, imparatorluk-halifelik meselesi diye mühim telâkki edilebilecek bir hâdiseyle karşılaşmamıştır. Halifelüğün siyasi gayeler peşinde koşması ve bir zamanlar dünyevî salâhiyetlere sahip hükümdar-halife olduğunu hatırlaması, yani halife ile sultanlar arasında "halife-sultanlar mücadelesi" adını verdiğimiz mücadelelerin serisinin çıkması için Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra daha yarım asra yakın bir zaman geçmesi icabetti (bu hususta mufassal malûmat için bk. Mehmed A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 50 v.d., 91 v.d.).

Nizâmü'l-mülk'ten çok evvel başka bir vezir, K ü n d ü r î tarafından tesbit edilen karşılıklı münasebetler öylece devam etmiş, statü ile tayin edilmiş ve anane haline gelmiş bu münasebeti devam ettirmek için, Nizâmü'l-mülk'ün ayrıca hususî bir gayret sarfetmesine lüzum ve zaruret kalmamıştı.

İmparatorluğun birçok iç ve dış meselelerini bahis mevzuu eden Siyâsetnâme'de bu hususta en ufak bir kayda tesadüf edilmemesi bunun en canlı delilini teşkil etmektedir. Zira, imparatorluk için böyle bir mesele olsaydı, bu eseri yazan Nizâmü'l-mülk'ün bundan bahsetmemesi imkânsızdı.

Bu suretle, Dr. Kafesoğlu'nun halifelîği Selçuklu İmparatorluğu'nun karşısında, varlığı için tehlike olabilecek en az imparatorluğa müsavi, korkunç bir kuvvet farzederek, aynı imparatorluğun, bu korkunç kuvveti teskin için tek taraflı olarak daima gayretler sarfeder göstermesinin yersizliğini belirtmeğe çalıştık ve verdiği hükmün istinat ettiği hayali delillerin çürütülmesiyle bizzat hükmün de sakıt olduğunu gösterdik. Halbuki aksini gösteren misâller vermek daima mümkündür. Halife, Nizâmü'l-mülk tarafından devlet teşkilâtından uzaklaştırılması istenen halifelik devlet ricâlerinden birini affettirebilmek için, onu, bu Selçuklu vezirinin nezdine göndermekten ve kendisini bu Selçuklu vezirine yalvararak affettirmekten başka çare bulamamıştı (bk. İsfehânî, *Recueil*, II, 72-3; Türkçe terc. s.72).

Halife ile geçinemiyen Selçuklu prensesi meselesine gelince, bu da bir istisna değildir. Aynı mahiyette bir meseledir. Selçuklu İmparatoru, bunu hiçbir zaman imparatorlukla, ona müsavi kudret ve haklara sahip bir müessese arasında çıkmış bir hâdiseye telâkki etmemiştir. Bilâkis, onun, halifelîği, yukarıdaki hâdisede olduğu gibi, verilen her emir itirazsız yerine getirmeğe mecbur bir müessese saydığı muhakkaktır. Çünkü Bağdad'a gelen İmparator, derhal burasını terketmesini halifeye em-

rettiği zaman, bu sonuncu herhangi şekilde mukavemet ve itiraz etmek şöyle dursun, hattâ hususî mahiyeti hâiz bir aile meselesini bir devlet meselesi yaparak mevcut statükoyu tek taraflı ihlâl ettiği için, İmparatoru, kararı üzerinde müessir olsun veya olmasın, netice üzerine tesir etsin veya etmesin, sırf bu hareketinden dolayı, protesto bile edememiştir. Yalnız Bağdad'ı terketmek için verilen müddetin uzatılmasını İmparator'dan rica ve istirham etmekten başka bir şey yapamamıştır. Uzatılan müddet zarfında halife ne yaptı ise yaptı, İmparatoru zehirletmiye muvaffak oldu. Bu hâdiseyi normal münasebetlerin devamını temin için İmparatorluk tarafından tek taraflı olarak gayret sarfedildiğine dair örnek olarak alamıyacağımız gibi, müellifin ima ettiği üzere, sırf Nizâmü'l-mülk'ün, münasebetlerin tanzimine hasır-ı nefis eden kimsenin ölümü üzerine meydana çıkan bir hâdise de telâkki etmek güçtür. Zira, bildiğimize göre, Selçuklu prensesi Bağdad'ı daha bu Selçuklu vezirinin zamanında terkederek (Bağdad'ı terkedışı 14 Mayıs 1089=4 Rebiülevvel 482; bk. İbnü'l-Esîr, neşr. Tornberg, X, s. 116) babası yanına gelmiş ve orada çok geçmeden ölmüştür. Mademki normal münasebetleri devam ettirmek veya bozulan münasebetleri tanzim etmek bu vezirin elinde idi, sihirli eliyle bu işi niçin yapmadı, veya yapamadı? (Nizâmü'l-mülk 3 sene sonra, 15 Ekim 1092=10 Ramazan 485 de ölmüştür. Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 137).

Bu sözlerimizle Nizâmü'l-mülk'ün vezir bulunduğu müddetçe Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun mukadderatı üzerindeki rolünü ve tesirini küçümsemek istemediğimizi bilmem söylemeğe hacet var mıdır? Melikşah'ın saltanatı boyunca tanzimi icabettiren veya muhafazası için büyük dikkat ve itina gösterilmesini gerektiren bir halifelik meselesi olmadığından dolayı bu hususta Nizâm'ül-mülk için oynanacak rol de yoktur diye ve halifenin evlenmesi işinde Dr. Kafesoğlu'nun hayal ettiği gibi daha başlangıçtan itibaren rol oynamadı, sonra da İmparatorun emriyle tâli derecede rol oynamaya başladı diye onun Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasetini elinde tutmadığı ve bu imparatorluğa istediği istikamete sevk etmediği neticesine varmak için, İmparatorluğun bütün dış siyasetinin Selçuklu-halifeler münasebetinden ve bu münasebeti normal seyri içinde devam ettirmeğe çalışmaktan ibaret sanmak lâzımdır. Böyle bir şeyin mevcut olmadığını ise muhtelif vesilelerle gösterdik.

Şimdi asıl vakiyaya geelim. Halife Muktedî'nin bir Selçuklu prensesi ile evlenmek için çok gayretler sarfettiği, yani iyi münasebetleri devam ettirmek için tek taraflı gayretler sarfedenin, Selçuklu İmparatorluğu değil, bilâkis Selçuklu hanedanı ile sıhriyet münasebetleri kurmayı ısrarla istemek suretiyle halifelik olduğunu, daha bu husus için kaynaklara müracaat etmeden, bizzat müellif Dr. Kafesoğlu'nun ifadesinden istidlâl etmek pek âlâ mümkündür. Çünkü yine bizzat Dr. Kafesoğlu'nun ifadesine göre, Muktedî veziri Fahrü'd-devle vasıtasıyla 1080—81 de teşebbüse geçmiş ve evlenme merasimi Melikşah Bağdad'da iken, yani 1087 de (6 yıl sonra) vuku bulmuştur. Buna göre, halifenin bu şerefe erişmek için bir hayli uğraştığına hükmetmek icabeder. Bu izahatı, tarihî hâdiseleri hakikî ölçüleriyle kıymetlendirmenin lüzum ve zaruretini göstermek, bir de bazı müesseseler ve şahıslara lâıyk olduklarından fazla ehemmiyet vermenin ve roller atfetmenin tarihî realiteye uymadığını ispat etmek için verdik.

Melikşah'ın kızına, halife adına talip olan veziri, bizzat Dr. Kafesoğlu'nun

verdiği malûmata göre, önce İmparator Melikşah'ı görür. Sultanın, bu talebe ne cevap verdiği hususunda Kafesoğlu birşey söylemez. Fakat halifelik vezirinin, yanına Nizâmü'l-mülk'ü de alarak karısı Türkân Hatun'un nezdine gittiklerini ve halifenin arzusunu ona da bildirdiklerini söylemekle iktifa eder.

Hâdisenin buraya kadar olan kısmını da tahlil edelim:

Tarihçi hâdiseleri bütün cepheleriyle dikkate alır ve izaha çalışır. Ancak kaynakların verdiği malûmat çok defa bahis mevzuu hâdisenin her cephesini aydınlatmak için kâfi gelmez. Bu takdirde tarihçinin vazifesi tarih metodunun kendisine verdiği imkânları kullanmak suretiyle kaynakların verdiği noksan malûmat geldiğini kapatmağa çalışmaktır. Gedik, usul yardımıyla doldurulamazsa veya doldurulamayacak kadar büyükse, yine araştırmacıya düşen vazife bu geldiği doldurmadığını, hâdisenin şu veya bu noktasının açık kaldığını samimî olarak itiraf etmektir. Bunu yapmak, kendinden başkalarının, ya yeni kaynaklar sayesinde, yahut da ilk araştırmacının gözünden kaçan delillerle doldurmalarına yardım etmek için ve bu suretle tarihî tetkiklerde ilerlemeler yapılmasına imkân ve fırsat vermek için zarurîdir. Bunu yapmak, aynı zamanda ilmî ahlâk icabıdır. Yine tarihçi, şu veya bu sebeple (msl. delil kifayetsizliği sebebiyle) vardığı neticenin doğruluğundan katî olarak emin olmazsa, bu hususta tereddüdünü açıkça ifade etmelidir.

Dr. İ. Kafesoğlu'nun verdiği malûmata göre, halifenin veziri, kızını istemek maksadiyle İmparator Melikşah'ın yanına yalnız gitmiştir. Onun daha önce Nizâmü'l-mülk ile görüşüp görüşmediği hususunda Dr. Kafesoğlu bize birşey söylemiyor. Fakat, halifelik vezirinin, Melikşah nezdinde giriştiği ilk teşebbüsü yalnız olarak yapması bu husus için halifelik vezirinin, Selçuklu veziri ile —Melikşah'la görüşmeden önce— bir mülakat yaptığı ihtimalini zayıflattığı gibi, görüşmüş olsa bile, Nizâmü'l-mülk'ün beraber veya ayrı olarak Sultan nezdinde herhangi teşebbüste bulunmaması, bu Selçuklu vezirinin, bu meselede, ya işe karıştırılmadığını, yahut da kendisinin daha bidayetten itibaren, şu veya bu sebeple, meseleye karışmak istemediğini gösterir. Her iki takdirde de başlangıçta bu dünürlük işinde Nizâmü'l-mülk'ün fazla rol oynamadığı kabul edilebilir.

Nizâmü'l-mülk, daha başlangıçtan itibaren bu hâdisede ister rol oynamış olsun, ister rol oynamamış olsun, bu o kadar mühim değildir. Mühim olan nokta, bu meseleyi araştıran bir tarihçi tarafından bu cihetin dikkate alınması, kaynaklarda bu ciheti tavzih edecek malûmat yoksa, istidlâl, mukayese, v.s., yollarıyla tebarüz ettirmeğe çalışılmasıdır. Biz de bunu yaptık.

Bu birkaç satırlık malûmatta halledilmesi icabeden ikinci bir mesele daha vardır. Halifelik vezirinin, halife namına kızını istemek üzere doğrudan İmparator Melikşah'la temas araması, bu meselede tek salâhiyetli kimsenin bizzat imparator olduğunu zanettiğini gösterdiği gibi, bu hal meselenin bu müracaat safhasına kadar herkeste aynı kanaati uyandırır ve bu kanaatin uyanması müracaat edilen imparatorun hükümdar ve baba olarak vasıfları, hakları ve salâhiyetleri gözönünde tutulacak olursa tabiidir.

Halifenin veziri, imparatorun bu hususta ne cevap almıştır? Dr. Kafesoğlu bu hususta bir şey söylemiyor. Fakat hemen bu mülakatı müteakip, bu sefer yanına Selçuklu vezirini alarak ana kraliçe Türkân Hatun'un nezdine, teşebbüsünü tekrarlamak üzere, gittiğini ilâve ediyor.

Şimdi suallerimizi yeni sualler ilâvesiyle tekrarlıyalım :

Melikşah, halifenin vezirine ne cevap vermiştir? Bu hususta salâhiyetli mer-ciin ana kraliçe olduğunu mu söylemiştir? Yoksa reddetmiştir de, halifenin veziri, yanına Selçuklu vezirini de alarak ana kraliçe nezdinde yeniden teşebbüse mi geçmiştir? Bu noktalar müellif Dr. Kafesoğlu tarafından izah ve münakaşa edil-mek şöyle dursun, birer mesele olarak bile ele alınmamıştır. Halifelik vezirinin ana kraliçeyi bu "takviyeli" ziyareti, onun daha teşebbüse geçmeden önce bu ev-lenme işine taraftar olmadığı bilindiği için, doğrudan Sultana müracaat ettiği şek-kinde tefsir edilebileceği gibi, Sultan Melikşah'ın bu hususta salâhiyetli mer-ciin ana kraliçe olduğunu söylemesi üzerine, bunu bir nevi red mânasına alan hali-felik vezirinin, burada da red cevabı ile karşılaşmamak için yanına Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ü de aldığı şeklinde tefsir edilebilir.

Hangi ihtimal kabul edilirse edilsin, halifelik vezirinin ana kraliçeyi ziyaret ederken yanına Selçuklu vezirini de almak lüzumunu duyması, veya Nizâmü'l-mülk'ün, imparatorun gelen bir emirle, diğer bir ihtimalle kendiliğinden halifelik vezirine katılması, bu meselede nihaî kararı vermek salâhiyetinin ana kraliçenin elinde olduğu, veya bu meseleye mahsus olmak üzere imparator tarafından ken-disine salâhiyet verildiği kanaatini uyandırmaktadır. Onun bu salâhiyete sahip olmasının, Türk aile hukukunun bir icabı mı, yani kendisine önceden verilmiş daimî bir hak mı olduğu, yoksa imparatorun bu meseleye mahsus olmak üzere bir defa için verdiği bir salâhiyet mi, yani arızî bir hal mi olduğu ise, ayrıca araş-tırılmak icabeder. Türk hâkimiyet telâkkisinin ana kraliçeye tanıdığı haklar ve salâhiyetler, bu meselenin halline yardım edebileceği gibi, Türk aile hukukunun yardımına da müracaat edilebilir. Sonra Türkân Hatun'un, daha sonra tahta veraset gibi İmparatorluk için çok daha hayati meselelerde oynadığı roller bu hususun aydınlanmasına yardım edebilir. Meselenin bu safhasına kadar Türkân Hatun'un haiz olduğu salâhiyetler hakkında serdettiğimiz mütalâaları, hâdiseler-in bundan sonraki cereyanı vuzuhla tekid etmektedir. Ancak unutmamak lâzım-dır ki, Türkân Hatun'un meselenin nihaî hallinde, aynı meselenin bu safha-sından sonra katî rolü oynaması, yukarıdanberi yaptığımız münakaşaların ve var-dığımız neticelerin kıymetine halel getirmez. Meselenin bundan sonraki safhasında ana kraliçenin hâiz olduğu salâhiyet, ancak bizim vardığımız neticeleri tekid eder.

Görülüyor ki, Melikşah'ın kızının halife namına veziri tarafından önce bizzat bu imparatorun, sonra da Selçuklu veziri ile ana kraliçe Türkân Ha-tun'dan istendiğini ifade etmekle mesele halledilmiş olmamaktadır. Yukarıda yaptığımız gibi, meseleyi vuzuhla ortaya koyabilmek, aynı meselenin esasına ve künhüne nüfuz edebilmek için daha başka şekilde hareket etmek icabetmektedir. Verdiğimiz bu izahat bir mesele "tefsir edici" tarih telâkkisine göre ele alındığı takdirde nasıl halledildiğini, "hikâye edici" tarih telâkkisi ile bu telâkki arasındaki farkı kâfi derecede vuzuhla göstermiştir sanırız. Şimdi nazârî olarak yaptığımız bu tahlillerin ve vardığımız neticelerin, Dr. İ. Kafesoğlu'nun istinat ettiği aynı kaynaklarda nasıl nakledildiğini gösterelim. Böylece, nazârî bakımdan incelerken chemmiyet verilmesini gösterdiğimiz noktalardan hangilerinin doğrudan kaynak-lara müracaat etmek suretiyle halledilebileceğini, hangi noktaların halledilmeden kaldığını görelim.

Müellif Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun da bu husus için istinad ettiği başlıca kaynak olan İbnü'l-Esîr (bk. X, 44) aynen şu malûmatı vermektedir: "...halife kendisine sultan (Melikşah)ın kızını istemek için veziri Fahrü'd-devle'yi gönderdi. Fahrü'd-devle İsfahân'a gidip sultanın kızını istedi. Bunun üzerine sultan, Nizâmü'l-mülk'e Fahrü'd-devle ile birlikte, zevcesi Türkân Hatun'a bu husus için gitmesini emretti. Türkân Hatun'un yanına gidip kızını istediler" (ayrıca bk. Houtsma, Recueil, II, s. 72-73; Türkç. terc. s. 72).

Başka yerde nakil ve tahlil ettiğimiz için Türkân Hatun'un cevabını burada tekrar etmiyoruz.

Bu kısa ve basit metin parçasının, münakaşasını yaptığımız noktalardan bir çoğunu hallettiğini görüyoruz. Önce Melikşah'ın bu evlenme işine taraftar olduğunu, saydığımız muhtelif âmillerin tesiriyle asıl salâhiyet ana kraliçenin elinde olduğu için, halifenin vezirini, yanına kendi vezirini de katarak ana kraliçeye göndermesinden anlıyoruz. Demek ki, ana kraliçenin bu işe taraftar olmadığını imparator biliyordu. Yukarıda tebarüz ettirdiğimiz gibi, bunu halifenin veziri de biliyordu. Burada Selçuklu vezirinin rolü emre itaatten ibarettir. Şu halde Dr. İ. Kafesoğlu'nun zannettiği gibi, kendi insiyatifi ile müdahale bahis mevzuu değildir. Halbuki kaynaklarda verilen malûmatın bu mühim noktasını, Dr. İ. Kafesoğlu hiç dikkate almamış olduğu gibi, haksız olarak Nizâmü'l-mülk'e de mevzuun şumulünü çok aşan büyük roller izafe etmiştir. Asıl belirtilmesi icabeden noktaları kaynaklara istinaden aydınlatmak imkânı varken, bunları ihmal ederek bazı şahıslara ilk andan itibaren, kaynaklarda bulunmayan roller atfetmenin tarihi, mahsus maksatlarla, hem de Türklük aleyhine olmak üzere, tahrif telâkki edenlerin bulunabileceğini unutmamak lâzımdır.

Hâdisenin bundan sonraki safhası üzerinde de aynı şekilde durulabilir. Fakat meselenin bundan önceki safhaları anlattığımız şekilde halledildikten sonra mütakıp safhaları anlamak kolaydır. Bu sebeple, bu mesele üzerinde artık daha fazla durmayacağız. Yalnız Türkân Hatun nezdinde yapılan ilk teşebbüste, bu ana kraliçenin verdiği cevabı zikretmekle iktifa eden Dr. İ. Kafesoğlu'nun, bu cevap üzerinde durmaması, onu tahlil ve tefsire tâbi tutmaması bizi bu nokta üzerinde de biraz durmağa sevketmektedir. Bu fevkalâde mühim cevaptaki gizli mânaların Dr. İ. Kafesoğlu'nun gözünden kaçtığı anlaşılmaktadır.

Halifenin veziri ile Selçuklu vezirine ana kraliçe Türkân Hatun'un verdiği cevabı Dr. İbrahim Kafesoğlu, ana kaynaklardan naklen şöyle ifade etmektedir. "O, kızının evvelce Gazne ve Maverâünnehr hükümdarları tarafından istenmiş olduğunu, hattâ bunların çehiz olarak 400.000 dinar vermeğe amade bulduklarını söyleyerek teklife pek müsait davranmadı" (s. 96).

Şimdi, bir cümleden ibaret bu malûmatı tahlil edelim. Türkân Hatun'un bu cevabından anlaşılıyor ki, o kızını sadece dinî reis olan halifeye vermekten ise, İmparatorluğa tâbi birer devletin başında bulunan Karahanlılar hükümdarına veya Gazneliler hükümdarına vermeyi tercih etmektedir (bu hükümdarların Selçuklu prensesini, Dr. İ. Kafesoğlu'nun zannettiği gibi, kendileri için değil, oğulları için istediklerini göreceğiz). Bu tercih edişte onların, kızını önce talep etmiş olmalarının tesiri bulunabileceği hatıra gelmekle beraber, asıl sebebin halifeyi kızına lâıyk görmemesi ve üstelik halifenin fakirliği teşkil ettiği anlaşılıyor. Zira

bu hükümdarların 400.000 dinar gibi muazzam bir “başlık” (çehiz değil) verdiklerini söylemesi buna delâlet eder. Netice olarak şunu söyleyelim ki, sebep ne olursa olsun, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Türkân Hatun'a söylediği sözlerden, aynı Türkân Hatun'un tâbi hükümdarları, halifeye tercih etmekte olduğu neticesine varmak gayet mantıklı görünüyor.

Halbuki bu hususta Dr. İ. Kafesoğlu'nun müracaat ettiği kaynaklara göre (bk. İbnü'l-Esir, X, 44; nşr. Tornberg X, 77; Isfehâni, *Recueil*, II, 72-73; Türkçe terc. 72), Türkân Hatun, halifenin veziri ile Selçuklu vezirine, aynen şunları söylemiştir: “Gazne meliki ile Mâverâünnehr'deki Karahanlı melikleri oğullarına kızımı istediler ve 400.000 dinar (başlık) verdiler. Eğer halife bu parayı verirse, o, onlardan daha fazla lâyıktır, dedi. Bunun üzerine, (halife) Kaim biemrillah'ın zevcesi olan Arslan Hatun, halife ile sıhriyet peyda etmekle kendisine en büyük şeref hasıl olacağını ve ötekilerin ise halifenin kulları ve hizmetkârları olduğunu ve halifeden bu şekilde para istenemeyeceğini anlattı. Bunun üzerine Türkân Hatun muvafakat etti.”

Görülüyor ki, kaynaklardan aynen naklettiğimiz bu malûmat, bu ham madde haliyle bile, bizim başka yollardan çıkardığımız neticeleri peşinen vermektedir. İşin garip tarafı, Dr. Kafesoğlu'nun, bu malûmatı eksik, hattâ yanlış nakletmesidir. Fakat, her iki takdirde de bizim asıl üzerinde durduğumuz noktanın, Türkân Hatun'un bidayette hükümdarları halifeye tercih ettiği hususunun, ehemmiyetinden kaybetmediği sabit olmaktadır.

Halbuki, bu, Dr. Kafesoğlu'nun hiç dikkate almadığı mühim bir cihettir.

Mademki eserde verilen bilgileri derinliğine inceliyerek kıymetlendirmeye çalışıyoruz, bu hususta müellifin işlediği hâdiselerin orijinalite derecesini tesbite yarayacak bir misâl daha verelim, yani onun muayyen bir meselede bilgimizi ne derecede genişlettiğini, başka bir tâbirle, daha önce bir ve aynı meseleye ait yapılmış araştırmaları geçip geçmediğini tesbite çalışalım. Zaten ilmi araştırmadan gayenin, bilineni, az veya çok nisbette, ilerletmek olduğu malûmdur.

Dr. İbrahim Kafesoğlu, muayyen bir mevzuu derinliğine işlediği için, onun, bu mevzua ait belli başlı kaynakların verdiği mutâları bütün teferruatıyla kullanıp kıymetlendirmesi icabedeceği tabiidir. Onun bunu bazan, yapmamış olduğunu yukarıdaki misâlde gördük. Hattâ yine onun, bazan, muayyen mevzuları, Selçuklu Devri Türk tarihine ait umumî eserler yazan tarihçilerden bile daha sathî incelediğini görüyoruz. Bu hususta da bir misâl verelim:

1085 yılına kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihini yazan Prof. Mürmin H. Yinanç, aynı İmparatorluğun, Diyarbekir ve Meyyafârikin merkez olmak üzere Güney-doğu Anadolu'da hâkim olan Mervanoğulları devleti ile münasebetini, bu devletin ortadan kaldırılmasını ve arazisinin, bir zaman bu devletin ve halifeliğin (bk. yukarı s. 576) vezirliğini yapmış olan Fahrü'd-devle'ye tevcihini, bu sonuncunun buralara nasıl hâkim olmağa çalıştığını eserinin umumî kadrosu içinde gayet güzel tasvir etmiştir (bk. *Selçuklu Devri Türkiye Tarihi*, s. 136-155). Arazisi elinden alınan bir hükümdarın durumu, Selçuklu payitahtında yaptığı teşebbüsler, kendisine yapılan muamele, dâvasını İmparator Melikşah'a arz etmek hususundaki müracaatlarının reddedilmesi, İmparatorla görüşme muvaffak olamaması, yani İmparator tarafından kabul edilmemesi gibi bugünkünden pek

farklı olmayan hâkimiyet telâkkilerine dair profesör çok dikkate şayan malûmat vermektedir.

Prof. M. H. Y ın a n 'ın, bu mühim hâdiseler silsilesini Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi çerçevesi içinde 20 sayfada anlatmasına mukabil, Dr. İ. Kafesoğlu, sadece 10 sahife içinde anlatmaktadır. Halbuki Melikşah'ın saltanatı zamanı hakkında bir monografi olan bu eserinde, Dr. İ. Kafesoğlu bu ve buna müşabih hâdiseleri çok daha inceden inceye ele alması lâzımdı.

Bahis mevzuu hâdiselerde malûmatımızı genişletmek şöyle dursun, hülâsaten yazarken bile Profesörün doğru olarak verdiği malûmatı, Dr. İ. Kafesoğlu'nun yanlış naklettiğini görüyoruz. Hem hâdiselerin bu sonuncu tarafından ihtisar edilerek nasıl nakledildiği hakkında bir fikir vermek, hem de, yanlış noktayı göstermek üzere Dr. İ. Kafesoğlu'nun şu cümlesini aynen alalım: “(Mervân oğlu) Nasrû'd-devle yeniden tavassut için Terken(?) Hatun'a hediyeler gönderirken Emîr Ayaz vasıtasıyla vezir Nizâmü'l-mülk'e ricalarda bulunmuş, bu arada ordugâhtaki tüccar ve sarraflardan borç para istiyecek kadar kötü duruma düşmüştü” (s. 53). İsyan eden kardeşi Tökiş'e karşı sefer eden Melikşah'ın peşini bırakmayan Mervanoğlu'nun, Sultanı seferde de takip ederek buradaki teşebbüsleri ve tüccar ve sarraflardan borç para alması meselesi, Prof. M. H. Y ın a n  tarafından aynen şöyle anlatılmaktadır: “Tökiş'in mağlûbiyeti ve sonra da teslim olması ile biten bu muhasara esnasında Mervanoğlu Mansûr da İsfahan'dan kalkarak ordugâha gelmiş ve padişahın en ziyade teveccüh ve itimadını kazanmış olan sâlırlardan zikri geçen Emîr Kumaç'a misafir olmuştu. (Mervanoğlu) Mansûr bu emîr vasıtası ile saltanat dergâhına bazı hediyeler takdim etmiş ve huzura kabulünü rica eylemiş de, bu ricası is'af edilmediğinden dolayı ordugâhta bulunan ümeradan hiç kimse kendisine itibar ve iltifat göstermemişti. Mansûr vezire ve diğer devlet erkânına başvuruyor, emirleri birer birer ziyaret ediyor ve fakat lâkaytlıktan ve hattâ istiskalden başka birşey görmüyordu. Mansûr, son çare olarak büyük hatuna, yani Türkân Hatun'a da hediyeler gönderip tavassutunu rica etti ise de, bundan hiçbir netice husule gelmediği gibi, hediyeleri de asla makbule geçmedi. Ordugâhta parasız kalan ve çok müşkül bir vaziyete düşen Mansûr, vezir Nizâmü'l-mülk'ün azatlısı ve kendisinin eski dostu bulunan Emîr Ayaz-ı Nizâmî'ye haber göndererek borç para istediği gibi, ordugâhta bulunan tüccarlardan ve sarraflardan da ağır faizlerle para tedarikine çalıştı. Nihayet bu Emîr Ayaz'ın tavassutu ile vezir Nizâmü'l-mülk'ün huzuruna girmeğe muvaffak olan Mansûr ona rica ve dehalette bulunmuş ve vezir de onun hakkında padişaha şefaath etmiş de, padişah yine eski noktai nazarında ısrar ederek Meyyâfarikin ve Âmid şehirleri müstesna olmak üzere Diyarbekir ve Ahlat bölgelerinin sair belde ve kalelerinden vazgeçip terketmesini ve ancak bu iki şehir ile iktifa etmesini tavsiye etmiştir. Fakat Mansûr bu defa da padişahın teklifini kabul etmemiş de yine ümit kesmemiş ve ordugâhtan ayrılmamıştır.”

İşte Dr. İ. Kafesoğlu'nun bir cümle içinde hülâsa ettiği aynı hâdisi Prof. M. H. Y ın a n  tarafından böyle vuzuha tafsil edilmiştir. Bundan sonra her iki müellif de, bazı kalelerin Fahrû'd-devle tarafından fethi haberinin gelmesi üzerine, Mervan oğlu Mansûr'un, Sultanın bu teklifini kabul ettiğini bildirmesini, bunun, “iş-işten geçtiği” cevabı ile reddedildiğini anlatmak suretiyle mevzua devam ederler.

Eserlerinden aynen aldığımız bu parçalar takip ettiğimiz maksadın elde edilmesi için kâfi olduğundan dolayı mukayesemize burada son vereceğiz.

Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın bu hususta verdiği malûmat akla gelebilecek bütün ihtimallere cevap verdiği halde, Dr. İbrahim Kafesoğlu, çok kısa kestiği için hâdisenin birçok safhaları ortadan gitmiş ve aynı hâdisenin mahiyet ve şümülünün anlaşılmasını âdetâ imkânsız bir hale getirmiştir.

Halbuki Mervanoğlu'nun en ileri gelen Selçuklu generallerinden birine misafir olduğunu, ilk tavassutu onun yaptığını, ondan sonra Türkân Hatun'a ve Ayaz'a başvurduğunu, Prof. M. Halil Yınanç'tan öğrendiğimiz gibi, tavassutunu son olarak rica ettiği Ayaz'ın kim olduğu v.s. hakkında da yine ancak Prof. M. H. Yınanç'ın kitabından bilgi ediniyoruz. Verdiği bu bir cümlelik malûmatta, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun yanlışlığı noktaya, daha doğrusu yaptığı yanlış istidlâle geçelim.

Bilindiği gibi, devlet reisinin ve ricâlından birinin, ihtiyaç halinde bir tüccardan veya sarraftan istikrazda bulunması o zamanın telâkkisine göre, gayet tabii bir haldir. Katî olarak bildiğimize göre, bunu Nizâmü'l-mülk de yapmıştı. (Nizâmü'l-mülk'ün, bir yahudiden 100.000 dinar borç para aldığı hakkında bk. W. J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, London, 1937, s. 33. Bu kitapta bu hususa dair daha birçok misâller vardır). Nitekim, bu keyfiyeti bilen Prof. M. H. Yınanç da Mervanoğlu'nun bu hareketinden "*onun para isteyecek kadar kötü duruma düştüğü*" neticesini çıkarmamıştır. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun zannettiği gibi, Mervanoğlu, tüccarlardan ve sarraflardan para istediği için utanılacak bir duruma düşmemiştir; Prof. M. H. Yınanç'ın ifadesinden istidlâl edilebileceği gibi, İmparatorun kendisine karşı yaptığı soğuk ve hayşiyet kırıcı muamelenin tesiriyle kumandanların istihfaf ve istiskaline maruz kaldığı için "*kötü duruma*" düşmüştü; hâlâ ümidini kesmiyerek, mevkiinin icap ettirdiği şekilde yaşamak, ve teşebbüslerinde muvaffak olmasına yardımcı olacağını sandığı hediyeler satın alabilmek maksadiyle ağır faizli borca girdiği için; nasıl ödeyeceğini düşünmeden borca girdiği için, kötü duruma düşmüştü. Daha ileri giderek denebilir ki, bu borcu baba mirası ülkeleri hâlâ kurtarabileceğini sanarak yaptığı için herkes ona iyi nazarla bakmıyor ve kötü duruma düşüyordu.

Bu hâdisenin bir cephesi daha vardır ki bunu ne Prof. M. H. Yınanç, ne de Dr. İ. Kafesoğlu dikkate almıştır. Şimdiye kadar, İmparatorluğa tâbiliği kabul ettiği halde bir hükümdarın mevrus mülkünden atılarak, yerine yabancı soydan, yani Türk olmayan birinin tayin edildiği pek nadir görülen bir haldir. Ya eski hâkimi, Selçuklu İmparatorluğunun tâbiliğini kabul etmek şartıyla, eski ülkesinde bırakılır; yahut da bırakılmıyacaksa, ekseriya ona başka bir yer tevcih edildikten sonra, bu ülke ya hânedana dahil bir prense, ya irsî bir Türkmen reisine, yahut da kölelikten yetişmiş bir Selçuklu kumandanına tevcih edilirdi. Bâzan da doğrudan doğruya İmparatorluk tarafından idare edilen arazi meyanına katılır; bu takdirde, merkezden gönderilen bir valinin idaresine verilirdi. Şimdi ise oğlunun, Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk'ün damadı olmasının da büyük yardımıyla, yabancı ırktan birisine geniş ülkelerin tevcih edildiğini görüyoruz. Bunu, —devletin şüphesiz Türk unsuru aleyhine— tekâmül ederek muhtelif ırklara istinad eden bir imparatorluk haline gelmesinin tabî neticesi telâkki etmek mümkündür.

Bilindiği gibi, İmparatorluğun, çeşitli etnik unsurlara istinad ettirilmesi siyaseti daha çok önce başlamış bulunuyordu.

İmparatorluğun yüksek tâbiliğini kabul eden ve ordularını alarak imparatora iltihak eden, harplere iştirak eden vasal hükümdarların bazan ne büyük roller oynadıklarını biliyoruz. Buna ait bir misâli biraz aşağıda ele alacağız. Fakat, yabancı rktan birisine geniş ve zengin ülkelerin iktai ve imparatorluğun genişletilmesinde büyük roller oynamış irsî Türkmen beylerinin ve kölelikten yetişmiş büyük kumandanların onun emrine verilmesi bu hususta bir merhale daha ileri gidildiğini gösteren tipik bir misâldir. İrsî Türkmen beylerinden Artuk Bey'in imparatorluğa yaptıkları büyük hizmetlerinin mükâfatını göremedikten sonra imparatora kırılmasında, hattâ imparatorluğa güçlükler çıkarmağa teşebbüs etmesinde, bu şekilde ülkeler fethinde büyük rol oynamadığı halde sırf imparatorluk sivil teşkilâtının başı olan vezirin teveccühü ile böyle bir ülkeye tayin edilmesinin tesiri olup olmadığı araştırılmağa muhtaç bir mesele ise de, yabancılara hak etmedikleri ülkelerin tevcihinin Türk bey ve kumandanlarını kırdığı daha şimdiden kolay kolay reddedilemez.

Devletin muhtelif yabancı etnik unsurlara istinad eden bir imparatorluk haline gelmesinin, yani aynı imparatorlukta husule gelen bünye tahavvülünün imparatorluğu kuran ve onu cihanşümul bir devlet haline getiren Türk unsurunu hayal kırıklığına uğrattığı ve devlete küstürdüğü tarihî bir hakikattir. Bunu muhtelif zamanlarda vuku bulan çeşitli mâhiyetteki hâdiselerle ispat etmek mümkün olduğu gibi, devletin bu istikamette bir siyaset takip etmesinde rol oynayanların başında gelen Nizâmü'l-mülk'ün, Melikşah'ın saltanatının sonuna doğru yazdığı ve "*Kültür hareketleri ve teşkilât*" bölümünde ele alacağımız kitabındaki kayıtları da şahit gösterebiliriz.

Devletin imparatorluk halinde taazzuv ve tekâmülünün sebep olduğu meseleleri, bu arada devleti kuran Türklerin durumu ve aksülâmeli, hiç olmazsa meselenin Melikşah zamanında aldığı şekil, Dr. İbrahim Kafesoğlu tarafından bir mesele olarak ne ortaya konmuş, ne de ele alınmıştır. Halbuki bu ve buna mümasil —aşağıda bahis mevzuu edeceğimiz— meseleler tetkik edilmedikçe, bu devrin anlaşılması âdeta imkânsızdır. Bu devrin anlaşılmasını kolaylaştırmak için, Selçuklu Devleti'nin kurulmasından itibaren geçirdiği tekâmül safhalarını ve her tekâmül safhasında, bu arada bilhassa Melikşah devrinde karşı karşıya kalınan meseleleri bahis mevzuu ettiğimize göre, burada bir an durarak Selçuklu Devleti'nin daha başlangıçtan itibaren başlıca meselelerini, muhtelif tekâmül safhalarında ne gibi meselelerle karşılaştığını, hangilerinin halledilip, hangilerinin sürüp gittiğini, hangilerinin ana vatandan getirdikleri daimî meseleler olduğunu; yani orijinal olup olmadıklarını kısaca münakaşa edelim.

Selçuklu devletinin karşı karşıya kaldığı meselelerin bir kısmı, her zaman, her devlette müşterek olan meselelerdir ki, Selçuklu devletinin her tekâmül safhasında, az veya çok mahiyet değiştirerek, devam ederler. Şu halde bu çeşit meseleler orijinal olmayan meselelerdir. Bunlardan diğer bir kısmı imparatorluğun muayyen tekâmül merhalelerinde meydana çıkmış olan, muayyen şartların doğurduğu orijinal meselelerdir. Tabii söylemeğe hacet yoktur ki, bu meselelerden bazıları muayyen tekâmül safhalarında ortadan kaybolur, yahut daha kaybolmadan, muh-

telif mâhiyette yeni meseleler ortaya çıkar. Gerek şimdiye kadar ele aldığımız meselelerin, gerekse aşağıda ele alacağımız meselelerin bu bakımdan teşhisleri kolaydır.

Selçuklu devletinin karşılaştığı orijinal olmayan meselelerden biri yabancı etnik unsurlar meselesidir. Bütün Türk devletlerinde müşterek olarak tesadüf ettiğimiz meselelerden, yani orijinal olmayan meselelerden bir diğeri de hanedan âzasının birbirleriyle münasebeti ve tahta veraset meselesidir.

Müellif Dr. İbrahim Kafesoğlu, yeni tahta geçen Melikşah'la Kirman Selçukluları hükümdarı ve kurucusu Kavurd'un mücadelelerini iyi tasvir etmektedir. Bu hususta tenkit edilecek tek nokta, Melikşah ordusundaki Türk unsurunun, gerek savaştan önce Kavurd'la muhabereye girişmelerinin, gerek savaş esnasında iyi harp etmemelerinin, buna mukabil ordudaki gayri Türk unsurun ciddi savaşmalarının ve savaşın kazanılmasında âmil olmalarının delâlet ettiği mâna üzerinde durmamasıdır.

Biz de bu hususta fazla izahat vermeyeceğiz. Yalnız gerek Alparslan zamanında devletin mahiyet bakımından uğradığı değişikliğe bakarak (daha Tuğrul Bey ve Alparslan zamanlarında Türklerle gayri Türk unsurların mücadeleleri hakkında bk. C. Cahen, *La Compagne de Mantzikert*, Byzantion IX, 1934, s. 627), gerekse Melikşah'ın küçüklüğü dolayısıyla vezirinin aynı siyaseti belki de daha büyük bir hızla tatbik edeceğini düşünen ordunun, fırsat zuhur etmişken bir hükümet darbesi yaparak, hanedanın başına, gerek yaşının ilerlemiş olması tesiriyle, gerekse hâkim olduğu illerin dış tesirlere az maruz kalan bir kenar bölge oluşu dolayısıyla, eski Türk ananelerine daha bağlı bir kimseyi, Melikşah'ın amcası, Kavurd'u geçirmek istediğini söylemekle iktifa edeceğiz. Kavurd taraftarlığı yapanların arasında meşhur kumandanların bulunmayışı vardığımız bu neticenin kıymetine pek hâle getirmez. Vasıl olduğu bu tekâmül safhasında imparatorluğun sivil teşkilât kadrolarını hemen münhasıran yerli İran halkının işgal etmesine mukabil, Türk unsuru askerî teşkilât kadrolarını dolduruyorlardı ve büyük kumandanlara bol iktalar verildiği için onların menfaatleri henüz haleldar olmuyordu. Fakat, esas büyük Türk kitleleri bu durumdan bile memnun değillerdi. Hele daha imparatorluğun kurulmasından itibaren irsî Türkmen beylerinin yerini kölelikten yetişme kumandanlar alarak, devlet yerleşik yerli unsura dayanan bir karakter kazandıkça, göçebe Türkmenlerle devletin arası gittikçe açılıyordu. Daha sonra irsî Türkmen beylerinin yerine münhasıran, ya Selçuklu hanedanından prenslere, veya kölelikten yetişmiş kumandanlara iktalar ve tevcihler yapıldığı devrin sona ermeğe başladığı bir safha açılmıştır. Nitekim bundan önce münakaşa ettiğimiz hâdise nevinden olmak üzere, geniş coğrafi sahalara, kölelikten yetişmiş olsun, veya irsî Türkmen Beyi olsun, Türk kumandanlarının yerine başka ırktan kimse-lerin tayin edilmesinin veya tayin edilmeğe başlanmasının, bütün Türk unsurunu devletten ve soydaşları ile alâkası gittikçe gevşeyen hükümdarından soğuttuğu söylenebilir. Devletin bu yola girmesinde başlıca âmil olan vezir Nizâmü'l-mülk'ün hükümdarla Türk soydaşları arasındaki soğukluğu gidermek için tatbikini teklif ettiği tedbir (1000 veya daha çok Türkmen çocuğunu saraya alarak gulam sistemine göre yetiştirmek) üzerinde durulmasını icab ettirmeyecek kadar iptidaidir ve hükümdarla kendisini o mevkie getiren soydaşları arasında mevcut, kapatılması mümkün olmayan, açıklığı ortaya koymaktan başka bir şeye yaramaz.

Devletin, önce başlıca iki unsura (Türk ve İranlı), sonra da başka yabancı unsurlara (deylem, arab, kürt v.s.) istinat eden bir imparatorluk haline gelmesinin aynı devlete dıştan yeni yabancı unsurların girmesinin, hele bu yabancı unsurların, Türklerin inhisarında olan sahalar nüfuz etmesinin ve bunun neticesi olarak evvelâ irsî Türkmen reislerinin devletten tasfiye edilmesinin, sonra da tasfiye sırasının kölelikten yetişme kumandanlara geldiğinin içte doğurduğu bir dâvayı, sadece halledilmesi icab eden mühim bir mesele olarak bir misâl ve bir delille birlikte ortaya koymaya çalıştık. (Sonradan bu meselenin Türklük lehine nasıl halledilmiş olduğunu aşağıda göreceğiz).

Şimdi daha mühim bir meseleyi, hânedan âzası arası münasebetlerinin başka bir cephesini, hânedanın başı olan hükümdarla, hânedana dahil diğer prenslerin normal şartlar altında veya harp halinde karşılıklı münasebetlerini ve bunun tezahürlerini ele alalım.

Dr. İ. Kafesoğlu'nun, tetkik etmek şöyle dursun, daha bir mesele olarak ortaya koymadığı mevzulardan biri de budur. Yalnız gerek yukarıdanberi temas ettiğimiz meselelerin, gerekse bu ve bundan sonra bahsedeceğimiz meselelerin henüz hiç ele alınmadığını veya bu meselelere pek az temas edildiğini unutmamak lâzımdır. Bunda Selçuklu Devri Türk Tarihi tetkiklerinin henüz başlangıç safhasında olmasının tesiri bulunduğu muhakkaktır. Fakat, az da olsa, bu meselelere temas edenlerin bulunduğu ilâve edelim. Bilindiği gibi, Türk hâkimiyet telâkkisine göre, devlet, o devletin, başında bulunan hanedanın müşterek malıdır. Bu esas gereğince, hanedanın tabîi reisi olan devletin başındaki hükümdarın, hanedan âzasından prensleri münasip göreceği ülkelere melik unvaniyle tayin veya bazan muayyen ülkelerin fethine memur ettiği malumdur. Esasen herkesçe bilinen bu mesele hakkında fazla teferruata, meselâ bu prensibin Selçuklu İmparatorluğu tarihi boyunca tatbik ediliş tarzına dair daha fazla malûmat vermeğe lüzum görmüyoruz. Yalnız biraz önce verdiğimiz misâli, hem bu bakımdan tahlil etmek ve kıymetlendirmek, hem de bu prensibin, her hal ve şartta, nasıl büyük bir titizlikle tatbik edildiğini göstermek üzere bir daha hatırlatalım.

Saltanat müddeisi olarak ortaya çıkan Kavurd'un, son defa mağlûb ve esir edilerek katlinden sonra, Melikşâh, Kirman tâbi devletinin başına Selçuklu hânedanından olan veya olmayan başka birini tayin etmemiş, onun oğullarından birini tâbi Kirman Selçukluları Devleti tahtına babasının yerine geçirmiştir.

Demek ki, Türk hâkimiyet telâkkisi, isyan eden ve bu hareketinden dolayı tecziye edilen Selçuklu hanedanından bir tâbi hükümdarın oğlunu, babasının ef'alinden dolayı tecziye etmeyi âmir değildir ve babasının hakları metbû hükümdarın münasip göreceği vârislerinden (oğullarından) birine intikal eder. Hânedan reisinin hânedan âzasından olan kimselere karşı bu mecburi müsamahasının ne kadar geniş olduğunu, yine Kavurd misâli kâfi derecede tebarüz ettirir. Kardeşi Alparslan'a karşı açık veya kapalı birkaç defa isyan etmesine rağmen, Kavurd neticede her defasında bu imparator tarafından affedilmişti. Sonra Anadolu Selçukluları Devleti hükümdarları gibi, Kirman Selçukluları Devleti'ni idare eden tâbi hükümdarların da imparatorluğun başına geçmek iddialarından veya hiç olmazsa tâbilikten kurtularak müstakil bir devlet haline gelmek hedeflerinden hiçbir zaman vazgeçmediklerini, Kavurd'un oğlu olup tâbi Kirman Selçukluları Dev-

leti'nin başına geçen Sultanaşah adlı hükümdarın tıpkı babası gibi isyan etmesinden anlaşılıyor (bk. İ. Kafesoğlu, s. 25-26); ve bunu önceden tahmin etmek güç olmadığı halde imparator onu babasının yerine tayin etmiştir. Şu halde bu tarz harekete onu Türk hâkimiyet telâkkisi mecbur ediyordu.

Mesele bu şekilde, yani hanedan âzasının birbirleriyle münasebetini tayin eden Türk hâkimiyet telâkkisi çerçevesi içinde, ele alındığı takdirde daha kolay anlaşılabilir. Buna dair de bir misâl verelim.

Şimdi yazımızın esasını teşkil edecek bir meseleye gelmiş bulunuyoruz: Anadolu ve Suriye Selçukluları devletlerinin kuruluşları meselesi.

Bilindiği gibi, başında Selçuklu hanedanından olan veya olmayan tâbi devletlerin her birinin birbirinden farklı tâbilik statüleri vardır. Bu statüyü, Selçuklu imparatoru bir tevcih fermanı ile tayin eder ve burada tafsili imkânsız olan muhtelif âmillerin tesiriyle devletten devlete değişir. Söylemiye hacet yoktur ki, başında Selçuklu hanedanından hükümdarların bulunduğu devletlerin tâbilik statüleri, Türk hâkimiyet telâkkisinin tayin ettiği çerçeve dahilinde, diğerlerine nazaran şüphesiz daha müsaittir: Melik unvaniye iktifa etmek, metbû adına kendi adından önce hutbe okutmak, metbûununun adını ve lâkabını kendi adından ve lâkabından önce zikrettiği sikkeler bastırmak v.s. gibi esaslara riayet etmek kayıd ve şartıyla, iç ve dış siyasette serbestti; meselâ herhangi üçüncü bir devletle harp yapmak, sulh akdetmek, fetih ve istilâlarda bulunmak, elçi teati etmek, renk, sancak, v.s., gibi hükümdarlık alâmetlerine sahip olmak, vergi toplamak hakkını haizdi(pek umumî olmakla beraber bu hususta bk. Fuad Köprülü, *Orta zaman Türk-İslâm Feodalizmi*, Belleten, XIX, s. 322; Prof. M. H. Yınanç'ın fikirlerinden de istifade edilebilir. Bk. *Ad. geç. eser*, s. 129-130).

Görülüyor ki, tâbilik statüsünü hâiz bir müessese her şeyden önce bir devlettir. Bu sıfatla başında bulunan tâbi hükümdarın hâkim olduğu bir saha vardır. Bu saha dahilinde tâbilik şartlarını yerine getirmek, tebaya zulüm yapmamak, metbû devletin menfaatine ve perestişine zarar verecek şekilde hareket eylememek ve siyaset takib etmemek şartıyla istediği gibi hüküm sürer. Bunu, metbû hükümdarın lüzum gördüğü anda, tâbi devlet reisinin fikrini almadan, tâbi devlet arazisi içine giremeyeceği mânasına almamalıdır. Fakat, tâbi hükümdarın hükümdarlık hakkına sahip olduğu hususu da hiç unutulmamalıdır. Meseleyi böyle ortaya koyunca, iki müstakil devlet kadar olmamakla beraber, metbû devletle tâbi devleti birbirinden ayıran bir hududun varlığı, bu hududun ötesindeki arazinin merkezden tayin edilen ve muayyen zamanlarda teftişe tâbi tutulan herhangi bir valinin idare ettiği eyâletten çok farklı bir şekilde idare edildiği söylenebilir.

Şu halde meselâ Anadolu'nun, Selçuklu hanedanından prensler, veya muhtelif Selçuklu kumandanları tarafından fethedildiği zaman başka, burasının Melikşah tarafından Kutalmış oğlu Mansur'a veya Süleyman'a veya onunla beraber kardeşlerine tâbi devlet statüsü ile tevcih edildiği zaman ise, başka türlü dikkate alınması lâzımdır. Bu mütalâaları bilhassa Melikşah tarafından Tutuş'a tevcih edildikten sonra Suriye için de tekrar edebiliriz. Görülüyor ki, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1) başlarında Selçuklu hanedanından hükümdarların bulunduğu, 2) başlarında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu, 3) başlarında Türk soyundan olmayan hükümdarların bulunduğu, birbirinden az veya çok farklı tâbilik

statülerini haiz —bu günkü İngiltere imparatorluğunu andıran— siyasî teşekkül-lerin teşkil ettiği devletler manzumesinden tereküp eder.

Dr. İbrahim Kafesoğlu, Türk hâkimiyet telâkkisinin hanedan âzası-arası münasebetleri tanzim eden esaslarını dikkate almamış olduğu gibi, tâbi devlet mefhumu ve bu mefhuma göre Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşunun ifade ettiği mânâyı ve statüsünün ne olduğunu hiç ele almamıştır. Bunun neticesi olarak tâbilik statüsünü haiz bir devletin kurulması ile Anadolu'nun bundan böyle doğrudan doğruya merkez tarafından fetih ve idare edilen bir eyâlet sanmakta devam etmiştir. Çünkü onun, Kutalmış oğullarının ilk Anadolu fütuhatına tayin edildikleri zaman hakkında verdiği malûmatla, göreceğimiz gibi, M e l i k ş a h 'ın, gerek Anadolu'yu bir menşûr'la Kutalmışoğullarının müşterek mesuliyetine ve gerekse daha sonra Kutalmışoğlu Süleyman'a tâbi devlet reisi olarak tevcih ettiği zaman hakkında verdiği malûmat arasında fark yoktur. Şu halde, O, bu mühim bünye tahavvülünü fark edememiştir. Halbuki, burada tâbilik statüsünü haiz bir devletin kurulmasıyla Anadolu, doğrudan doğruya merkez tarafından idare edilen, yani vasıtasız hâkim olunan bir kıta olmaktan çıkmış ve bir tâbi hükümdar tarafından idare edilen, tâbiri caizse, vasıtalı hâkim olunan bir ülke, durumuna girmiştir; hukuki ifadesiyle, Anadolu Selçukluları Devleti, bundan böyle, Selçuklu İmparatorluğunu teşkil eden tâbi devletler manzumesine dahil olmuştur.

Bu nokta üzerinde ne kadar durulsa azdır. Zira bu fevkalâde mühim mesele anlaşılmadıkça, Selçuklu Devri Türk Tarihi'nin anlaşılmasına imkân yoktur.

Bu hususa Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun kitabında bizim yukarıdanberi ortaya koyduğumuz şekilde temas edilmemiştir. Hattâ Süleyman Şah'ın Anadolu'ya ne zaman tayin edildiği hakkında, yani tâbi Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşunun başlangıç tarihi hakkında, malûmat almak isteyen okuyucu onun kitabını boşuna karıştıracaktır. Zira, kitabında ne böyle bir bahis vardır, ne de o kitabının herhangi bir yerinde bu hususa dair yukarıdaki esaslar dahilinde tatmin edici malûmat vermiştir. Selçuklu Devri Türk tarihi hakkında yazılmış en yeni bir kitapta, halen üzerinde yaşadığımız vatanda, daha önce gelmiş-geçmiş kavimlerin medeniyetlerinden çok daha yüksek bir medeniyet yarattığı Avrupalı âlimlerin de kabul etmeğe başladığı bir devletin kuruluşu hususunda tatmin edici malûmat bulamamak, en hafif tâbiriyle, hazindir.

Halbuki, dediğimiz esaslar dahilinde başlıca iki Selçuklu tâbi devletinin kuruluşu, aynı Selçuklu ailesinin reisi olan M e l i k ş a h 'ın saltanatı zamanına rastlar. Bu tâbi devletlerin, bir taraftan ana metbû devletle olan münasebetlerini, diğer taraftan da başka siyasî teşekküllerle ve birbirleriyle olan münasebetini, bir kelime ile, onların dış siyasetlerini sistemli bir şekilde araştırıp ortaya koymak için Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun karşısına güzel bir fırsat çıkmıştı. Hele bu münasebetleri tayin eden âmilleri, daha ziyade bahis mevzuu tâbi Selçuklu devletinin başında bulunan hükümdarın şahsî temayüllerinin mi, yoksa jeopolitik şartların mı, ananenin mi, dinî inanışların mı v.s. teşkil ettiğini araştırmak bu devir tarihine ait birçok meseleleri aydınlatırdı. Meseleyi bu cephelerden incelemek şöyle dursun, bir mesele olarak tanımadığını, onun, meselâ "Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşu" adını taşıyan bir başlığa eserinde yer vermemesi de göstermektedir. Şimdi, takip ettiğimiz usul gereğince, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun, bütün bu fırsatlardan istifade edip

etmediğini araştırmak meselesine gelmiş bulunuyoruz. Şu halde ileri sürdüğümüz bu umumî mütalâalardan sonra, meseleyi daha yakından ele alarak —bu prensiplere vurulduğu zaman— Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun ne yaptığını, ne yapmamış olduğunu ve ne yapması lâzım geldiğini, işin asıl mühimmi, yaptığı noktalarda yine hükümlerinde yanılıp yanılmadığını, yanılmışsa bu takdirde doğrusunun ne olduğunu göstermeğe çalışalım. Bu hususta ehemmiyeti dolayısıyla misâl olarak sadece Anadolu meselelerini ele almakla iktifa edeceğiz.

Dr. İbrahim Kafesoğlu, “*Antakya'nın zaftına kadar Anadolu fütuhâtı*” başlığını taşıyan 4. bahiste, Malâzgirt Meydan muharebesinden, yani daha Alparslan zamanından itibaren Anadolu'nun fethini anlatıyor, zaferden sonra Bizans İmparatoru Romanos Diyogenis ile yapılan ittifak muahedesi şartlarını bildiriyor, buradan Bizans'ın iç durumuna geçiyor (s. 59-61). Burada verilen malûmat hakkında yapacağımız tek tenkid, bu hususlarda bilhassa ana-kaynaklara istinaden malûmat vermesi ve en sağlam tetkikleri, bu arada C. Cahen (bk. *ad. geç. eser*, Byzantion, IX, s. 613-642) ile M. H. Yınanç'ın eserlerinden istifade etmemesidir (bk. *ad. geç. eser*, s. 68 vd.). Dr. İ. Kafesoğlu'nun burada verdiği malûmat, bunu takib edecek esas mevzuun anlaşılmasını kolaylaştıracak bir giriş mahiyetini haiz olduğu için, kendinden önce başka âlimler tarafından yapılmış sağlam tetkiklere istinaden malûmat vermesi kendisi için âdetâ hem ilmî, hem manevî bir mecburiyetti. (O, M. H. Yınanç'ın eserini bir defa, o da Malâzgirt meydan muharebesi sonunda “Türk işgaline” bırakılan Bizans arazisinden bahsederken kullanıyor). Halbuki aradan 20 sene geçmesine rağmen, Dr. Kafesoğlu'nun, lüzumundan fazla ehemmiyet verdiği Malâzgirt Meydan muharebesi hakkında maalesef, başka hemen hiçbir ciddî tetkik yapılmadığı için, ilmin hâlâ son sözü olan C. Cahen'in adı geçen hususî makalesini tam kullanması lâzım geldiği yerde kullanması ve kullanmadığı halde, yani mâhiyeti ve şumulu hakkında tam bir fikir ve kanaate varmadan, bu meydan muharebesinin bir devrin bittiği ve başka bir devrin başladığı “*hatt-ı fasıl*” olduğunu, hem de münakaşalı meselelerin ortaya atılmaması lâzım gelen bir Önsöz'de iddia etmesi, yerinde bir hareket değildir. Kaldı ki, bu iddianın yanlışlığını yukarıda göstermiştik. Bu izahatımızla müellifin muayyen mevzular hakkında yapılmış sağlam tetkikler dururken kaynaklara müracaat ettiği hususunda yukarıda verdiğimiz misale bir yenisini daha katmış bulunuyoruz (bk. yukarı s. 564 vd.). Hele burada olduğu gibi, esas mevzua taalluk etmeyen bir girişte müellifin böyle bir yol tutması sebebi kolay kolay anlaşılabilir.

Bizans'ın iç durumunun yapılacak istilâyı kolaylaştırdığını zikreden Dr. Kafesoğlu, bundan sonra aynen şöyle demektedir: “*Alparslan, Diyogenes'in ölümü üzerine Anadolu'da bulunan şehzâdelere ve Türkmen beylerine, Kutalmışoğlu Süleyman'ın emrinde olarak fütuhata devam emrini vermiştir*” (bk. s. 61). Bu bir cümlelik gayet mühim malûmatı nereden aldığı hakkında Dr. İbrahim Kafesoğlu, pek istisnâî bir hal olarak, kaynak göstermemektedir. Bu mesele hakkında, daha doğru ifadesiyle, Malâzgirt Meydan muharebesini mütaakıp Selçuklu İmparatorluğu'nun Bizans siyaseti ve bu arada Anadolu fütuhâtı hakkında da, bermutat, Dr. İbrahim Kafesoğlu'ndan çok daha mufassal ve çok daha tam malûmat veren Prof. Mükrimin Halil Yınanç ise, bir yerde (bk. *ad. geç. eser*, s. 82), aynen şöyle demektedir: “Sultan Alparslan, Romanos Diyogenis ile sulh yaptıktan sonra İran'a

dönmüş ve Orta Asya'ya karşı büyük bir sefer için hazırlığa başlamıştı. Bu sırada Anadolu hududunda ve şarkında bulunan Selçuklu prensleri ile diğer emirlerin fütihat yapıp yapmadıkları hakkında esaslı bir malûmata malik değiliz. Yalnız Alparslan'ın dostu ve müttefiki olmuş olan Diyogenis'in hal'i ve sonra da... ölümüne sebebiyet verilmesi belki de Türk İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sulh muahedesinin feshine sebep olmuş ve Sultan Alparslan Anadolu'nun şarkındaki Türk şehzâde ve emirlerine bütün Anadolu'nun açılmasını emretmiştir". Görülüyor ki, Dr. Kafesoğlu, müttefik Romanos Diyogenis sağ bulunduğu müddetçe Selçuklu İmparatorluğu'nun ittifak muahedesine sadık kalıp kalmadığı meselesine hiç temas etmeden, bu müttefikin ölümü üzerine kendisini serbest sayan, yani ittifak muahedesini feshedilmiş telâkki eden Büyük Selçuklu İmparatoru Alparslan'ın, Anadolu fütuhata Süleyman'ın emri altında devam emri verdiğini söylemektedir. Öyle görünüyor ki, Dr. Kafesoğlu, Malâz-girt Meydan muharebesini mütaakıp Anadolu'nun fethine, Alparslan tarafından "Kutulmuşoğullarının ve bilhassa Mansûr'un memur edildiğini" daha eski bir kaynaktan naklen muahhar müverrih Cenâbi'ye göre Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın daha yukarıda verdiği (bk. *avn. eser*, s. 80) malûmatı, yine onun yukarıda verdiğimiz "Selçuklu prensleri" şeklinde geçen yere nakletmiş ve bu cümleyi meydana getirmiştir; yani isimsiz kadroya, hem de Mansûr yerine, Süleyman'ı yerleştirmiştir. Bu suretle, Dr. Kafesoğlu, tafsilâta girişmeksizin, zannınca, hem Türklerin, müttefikleri Romanos Diyogenis sağ olduğu müddetçe ittifak muahedesine sadık kaldıklarını ifade etmiş oluyor, hem de o öldükten sonra Anadolu fütuhata Alparslan'ın emriyle Süleyman'ın başkumandanlığı altında yeniden başladığını göstermiş görünüyor. Bunun, sevdiği bir kelime ile, "mahirane" bir buluş olduğu muhakkaktır. Fakat, unutmamak lâzımdır ki, Prof. M. H. Yınanç, aynen naklettiğimiz ifadesinde, "müttefik Romanos Diyogenis sağ bulunduğu müddet zarfında Anadolu hududunda ve şarkında bulunan Selçuklu prensleri ile diğer emirlerin fütihat yapıp yapmadıkları hakkında esaslı bir malûmata malik olmadığını" söylemek surtiyle Cenâbi'nin, Malâz-girt meydan muharebesini mütaakıp Anadolu'nun fethine Kutalmışoğullarının ve bilhassa Mansûr'un memur edildiği hususundaki kaydını şüphe ile karşıladığını, hattâ ihticaca sâlih telâkki etmediğini göstermiştir. Binaenaleyh Dr. Kafesoğlu'nun, Romanos Diyogenis'in "ölümü üzerine Alparslan'ın Anadolu'da bulunan şehzadelere ve Türkmen beylerine Kutalmışoğlu Süleyman'ın emrinde olarak fütuhata devam etmelerini emir" ettiği şeklindeki iddiası, görülüyor ki, kabule şayan değildir. Bu hususta meseleyi delilleriyle ortaya koyan Prof. M. H. Yınanç'ın verdiği neticeleri kabul etmek, tutulacak en muvafık yoldur.

Nitekim bir sayfa sonra "*Melikşah hükümdar olduğu zaman (1072) başta Kutalmışoğulları ile Emîr Tutak ve Emîr Artuk Bey olmak üzere bir çok Türkmen reislerinin Anadolu'da hararetle faaliyette*" olduğunu söyleyen Dr. İbrahim Kafesoğlu, Süleyman'ın adını zikretmemek suretiyle onu hem unutmış görünmekte, hem de başkumandanlık mevkiinden indirmektedir. Çünkü cümlemin ifadesinden diğer kumandanların onun emrinde olduğu mânası, şüphesiz, çıkarılamaz. Bu, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun kendi kendisiyle tezat haline düştüğünü göstermiştir sanırız.

Aynı Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun bu kadar mühim bir meselede esas mevzua, yani ileride yeni bir Türk vatani hâline gelecek olan Anadolu fütuhatını Melikşah'ın, saltanatının başlangıcında, kimlere, nasıl yaptırdığı noktasına bir tek cümle ile bu kadar basit ve tenkitsiz girmesi doğru değildir ve bu cümle hiçbir şeyi halletmez.

Halbuki 1085 yılına kadar Selçuklu Devri Türk Tarihine dair umumi bir eser yazmış olan Prof. M. H. Yınanç, Sultan Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında Anadolu fütuhatı ve safhaları hakkında çok daha fazla malûmat vermektedir (bk. *ad. geç. eser*, s. 85 vd.).

Melikşah, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına çıktığı sırada Anadolu fütuhatını idare edenlerin Kutalmışoğulları olduğunu ve hattâ babaları Kutalmış gibi Selçuklu hanedanı reisliği, yani imparatorluğun başına geçmek dâvasını tekrar ele almak istediklerini, Bağdad halifesinin tavassutıyla imparatorla Kutalmışoğulları arasında bir anlaşmaya varıldığını, buna göre Kutalmışoğullarının, hem Anadolu fütuhatına İmparator Melikşah tarafından memur edilmiş bulduklarını, hem de fethedecekleri memleketlerin "*hükümdarlık menşûru*"nu aynı imparatorun resmen almış olduklarını onun verdiği malûmattan öğreniyoruz (bk. s. 85-86).

Fakat yine onun verdiği malûmattan öğreniyoruz ki (bk. s. 86), Anadolu'da başında Kutalmışoğulları (Mansûr, Süleyman, Alparslan, Dolat "Devlet,")in bulunacağı, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tâbi bir Selçuklu Devleti'nin kurulmasına imparatorluğun başında bulunan Melikşah tarafından müsaade edilmesi, Anadolu'nun fethine, Kutalmışoğullarının emrinde de olsa, yine aynı imparator tarafından Artuk, Tutuk, Afşin, Dilmaçoğlu, Tarankoğlu, Davdavoğlu gibi beylerin de memur edilmesine mâni olmamıştır.

Prof. M. H. Yınanç'ın verdiği bu malûmat yanında, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun verdiği bir cümleden ibaret aynen aldığımız malûmatın iptidailiği, müphemliği meydandadır; yanlışlığı ise ayrı bir meseledir. Dr. Kafesoğlu bu hatasını tamir etmek üzere, daha sonra (bk. s. 65) bu mevzua, münasebet getirerek, bir daha dönmüş, Prof. M. Halil Yınanç'ın eserinden hulâsaten naklettiğimiz malûmatı, hiçbir mütalâa serdetmeden, hattâ daha önce tahlil ettiğimiz cümlesi ile bu son verdiği naklin birbirleriyle münasebetini tanzim etmek lüzumunu duymaksızın, aynen geçirivermiştir. (Meselenin ehemmiyetine binaen, okuyucuya M.H. Yınanç'ın bahsettiğimiz izahatını nasıl naklettiğini bir daha göstermek üzere, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun kitabından bu parçayı da bir hatıra olarak aynen alalım: "İlk zamanlarda Sultan Melikşah'a muhalif durum takınmış, fakat halifenin tavassutu ile nihayet Anadolu'nun fethine memur edilmiş ve Melikşah'dan zaptedecekleri memleketlerin hükümdarlık menşurunu almış olan Kutalmışoğulları... bir taraftan; diğer taraftan da yine aynı muntakayı açmakla vazifeli... beyler yukarıdaki hâdiseler cereyan ettiği sırada muhtelif istikametlerde vazifelerini yapmakta idiler". Aynen naklettiğimiz bu teksif edilmiş cümlelerin üzerinde durulacak cihetlerinin bulunduğu meydandadır. Esasen tahminimizden fazla uzamış olan tenkit yazımızı daha da uzatmamak için bunların üzerinde durmıyacağız. Prof. M. H. Yınanç'ın yukarıda naklettiğimiz ifadesi ile mukayese edilecek olursa, bu cihet te kendiliğinden meydana çıkar). Halbuki aynı meseleyi iki yerde tekrar ettiğini, binaenaleyh bunlardan birini, herhalde ilk cümleyi, hazfetmek lâzım gel-

diğini bile farkedememiştir. Yahut ilk cümleyi kendi görüşüne göre tertip eden Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. M. H. Yınanç'ın aynı meseleyi daha vuzuh ve salâhiyetle belirttiğini görünce dayanamamış; bir münasebet düşürerek, hem de âdeti gereğince biraz müphemleştirerek ve bozarak, bu malûmatı da almış, fakat kendi öz ve sevgili cümlesini de atmağa kıyamamıştır. Halbuki mademki Prof. M. H. Yınanç'ın verdiği malûmatı —yanlış bir yol tutmuş olmakla beraber— hulasaten almağa karar verdi, onu asıl yerinde kullanması gerekirdi ve o bizi de ilk anda şaşırta ve uğraştırta cümlesini kullanmağa da bittabiî lüzum kalmazdı.

Görülüyor ki, Prof. M. H. Yınanç, Anadolu Selçuklu Devleti'nin, burada söylememesine rağmen, şüphesiz tâbi bir devlet olarak nasıl kurulduğunu vuzuhla ortaya koymaktadır. Fakat, bu ilk kuruluşu esnasında devlete verilen statü hakkında herhalde istinad ettiği kaynaklarda herhangi bir bilgiye rasthyamadığı için, malûmat vermemektedir. Türk hâkimiyet telâkkisinin başında hanedan âzasından bir hükümdarın bulunacağı bir tâbi devletin kurulmasında, anane haline gelmiş esasları kendiliğinden tatbik edileceğinden, bu hususta malûmat vermemekte belki kaynaklar da mâzurdur. (Bu hususta profesörün umumî mütalâaları hakkında bk. *ad. geç. eser.* s. 129). Esasen bu devletin statüsünü tayin etmek gayemizin dışında kalır. Yalnız bu hususun araştırılmasında bir kolaylık olmak üzere şu kadar söyleyelim ki, kurulan tâbi devletin tâbîlik statüsü hakkında kaynaklarda malûmat verilmiş olsun veya olmasın, bunu hâdiselerin mütaakıp cereyanını bu bakımdan dikkatle tetkik ederek meydana çıkarmak her zaman pek âlâ mümkündür. Anadolu Selçukluları Devleti'nin kuruluşu hakkında söyleyeceklerimiz bundan ibarettir. Bu sözlerimizden, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun, bahis mevzuu meselelerde Prof. M. H. Yınanç'ın verdiği malûmattan gereği kadar istifade etmiş olsaydı, eserinde birçok meseleleri yaptığından çok daha iyi tebarüz ettirmiş olacağı hususunun anlaşıldığını sanırız.

Bu hususta verdiğimiz izahata ilâve edeceğimiz tek nokta, Anadolu Selçukluları Devleti'nin ne zaman kurulduğu hakkında birkaç söz söylemekten ibaret olacaktır. Bu mesele hakkında Dr. İ. Kafesoğlu hiçbir şey söylemediği gibi, Prof. M. H. Yınanç da katî bir tarih vermemektedir. Mamafih, bu hususta katî tarih vermemek, bu iki müellife mahsus bir eksiklik değildir. Bu meselenin, bildiğimize göre, yerli ve yabancı hiçbir âlim tarafından münakaşa edilmediği söylenebilir.

Yukarıda söylediğimiz gibi, bu hususta J. Laurent bir istisna teşkil eder. O, "*Rum Sultanlığının menşelerini*" hususî bir makale ile bir mesele olarak ele alır ve halline uğraşır (*Byzance et les origines du Sultanat de Roum*, Melanges Charles Diehl, I, s. 177-182). Alp Arslan, Malâzgirt Meydan muharebesini kazandığı zaman (1071) bu devletin mevcut olmadığını, buna mukabil 1097 de Haçlılar, payitahtı İznik'i aldıkları zaman ise, devletin kurulmuş bulunduğunu söyleyen J. Laurent, Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu iki tarih arasında ne zaman kurulduğunu sormakla makalesine başlamakta ve bu suretle meseleyi ortaya doğru olarak vazetmiş bulunmaktadır. Meseleyi halletmek için müracaat ettiği kaynaklar pek kıymetli olmamakla beraber, o, meselenin halledilmesinin Şark (*Arab, İran, Süryânî*) kaynaklarına göre mümkün olmadığını gösterdikten sonra, Bizans kaynaklarına müracaat etmektedir. J. Laurent, bunlardan İran muahhar kaynaklarından Hamdullah Kazvîni'nin

“Selçukluların üçüncü kolunun 1087 den itibaren Anadolu’da hükümet sürdükleri”ni ifade ettiğini tesbit ediyor; fakat çağdaş Bizans kaynaklarından Anne Comnene’e istinaden “Süleyman’ın 1081 de İznik’te yerleştiği” bilindiği için Kazvîni’nin kaydının kendiliğinden kıymetten düştüğünü haklı olarak ifade ediyor (s. 177-78). Anadolu’nun Bizans İmparatorluğu’nun elinden çıktığını, ekserisi kiralıyet hanedanına mensup çağdaş Bizans kaynaklarının, psikolojik sebeplerle, bildirmediklerini itiraf eden J. Laurent, meselenin hallini bizim daha sonra yaptığımız gibi, hâdiselerin tahlilinden çıkarmağa uğraşmaktadır; fakat Şark kaynaklarını yazıldığı dillerde takip edemediği, Bizans kaynakları da bu meseleyi halle kâfi gelmediği için, uzun münakaşalar sonunda sadece 1078 yılında Süleyman’ın Anadolu’nun tek hâkimi olduğunu tesbit ettikten sonra, katî bir tarih vermeden makalesini bitirmektedir. En son olarak doğrudan doğruya Anadolu Selçukluları Tarihi hakkında tetkikler yapmış olan tarihçilerin de bu meseleye temas etmemiş oldukları görülüyor. Meselâ P. Wittek doğrudan doğruya bu mevzua temas eden bir yazısında, kuruluşunu ve kuruluş tarihini münakaşa etmeksizin, sadece Anadolu (Rum) Selçukluları Devleti’nin gelişmesinden bahsediyor (bk. *L’Histoire des Turcs de Roum, Byzantion, XI, 1936, s. 296*). Bu misâlleri daha da çoğaltabiliriz.

Bu hususta takribî de olsa bir neticeye varmak imkânını verecek olan malûmata Prof. M. H. Yınanç’ın eserinde rastlamaktayız. Filhakika, o, bu eserde Kutalmışoğullarının Anadolu’da “fethedecekleri memleketlerin hükümdarlık menşûrünü Sultan Melikşah’tan aldıkları” hakkında verdiği malûmatı mütaakıp, yine fütühat yapmak üzere onların maiyetine verilen Türk kumandanlarının faaliyetinden bahsediyor (bk. s. 86). Bu arada yine o, bu kumandanlardan Artuk Bey’in Bizans İmparatorluğunun ricası üzerine âsi Urşel’le muharebesinde sonuncunun mağlûp ve esir edildiği tarihi verirken (1073), bu hususta bizim bu tarihten istidlâl yapmamız imkânını temin ediyor. Demek ki, Sultan Melikşah’ın Kutalmışoğullarına verdiği “hükümdarlık menşûru” bu tarihten daha sonra olamaz. Çünkü bunların, hükümdarlık menşûru alan Kutalmışoğulları’nın maiyetine, fetihlerine yardımcı olarak, tayin edildikleri açıkça bildirilmektedir. Bu menşûr’u veren İmparator Melikşah olduğu için, onlara tâbî devlet statüsünü veren bu menşûr, bu imparatorun tahta çıkışından (1072) önce verilemez. Diğer taraftan o tahta çıktığı zaman İmparatorluğun halletmek mecburiyetinde kaldığı âcîl meseleler (taht mücadeleleri, doğu meseleleri) gözönünde tutulacak olursa, bu hükümdarlık menşûru’nun o tahta çıkar çıkmaz, yani 1072 yılında verildiği zor düşünülebilir. Şu halde bu “hükümdarlık menşûru”nun 1072 yılı sonunda veya, daha galib ihtimalle, 1073 yılı başında verildiğine muhakkak nazariyle bakılabilir. (Yukarıda söylediğimiz gibi, Kutalmışoğulları’nın imparatorluk tahtı üzerindeki iddiaları dolayısıyla, tahta çıkan her Türk hükümdarının devleti yeniden tanzim ederek verdiği fermanlarla yeni tevcihler yapması, sefî tarafından verilmiş fermanları iptal veya tasdik etmesi gibi Türk hâkimiyet telâkkisi icaplarının Kutalmışoğullarına tatbik edilmediği, yani onların daha tahta çıkar çıkmaz Melikşah tarafından Anadolu Selçukluları hükümdarlığına tayin edilmedikleri muhakkaktır).

Bizi doğrudan doğruya alâkadar etmediği halde bu kuruluş meselesi üzerinde bu kadar ısrarla durmamızın sebebi, daha yukarıda müteaddit defalar işaret ettiğimiz gibi, bu tarihten önce, Kutalmışoğulları dahil, hanedan âzasından prens-

lerin veya ekserisini irsi Türkmen beyleri teşkil eden Selçuklu kumandanlarının yaptıkları Anadolu fütuhâtı ile, bu menşûr'la muhtelif kollardan girilen fütuhâtın birbirlerinden mahiyet ve gaye bakımlarından tamamiyle farklı olduğunu tebarüz ettirmektedir. Yukarıdanberi verdiğimiz izahat dikkate alınrsa, bu farklar kendiliğinden anlaşılır.

Bu menşûr'la İmparator Melikşah tarafından 1073 te ilk defa kurulmasına müsaade edilen tâbi Anadolu Selçukluları Devleti'nin bir hususiyetini daima gözönünde tutmak lâzımdır: Menşûr, Kutalmışoğullarından herhangi birine değil, hepsine birden verilmiştir. Dört veya (Bizans kaynaklarına göre) beş kardeşten birisini vasal Anadolu Selçukluları Devleti'nin başına geçirmek veya hep birden (kollektif) hüküm sürmek salâhiyeti bizzat bu kardeşlere bırakılmıştır. Bunun sebep veya sebeplerini araştırmanın yeri burası değildir. Yalnız işimize yarayacağı için şu kadar söyleyelim ki, kardeşlerin müşterek hâkimiyet sürmelerini hedef tutan bu menşûr'la, müşterek hüküm sürmelerinin veya içlerinden birini reis intihap etmelerinin kendilerine bırakılmasının hususî bir maksada ve gayeye müstenit olduğu iddia edilebilir. Zira, Melikşah'ın, bu mahiyette bir menşûr verirken, onların Selçuklu hanedanının başı olmak hususunda babalarının takip ettiği siyaseti ve isyanını hatırla tuttuğu muhakkaktır. Reislik için kardeşler arasında bir iç mücadele çıkmasa bile, bir şahsın hâkim olacağı bir devlete nisbetle 4 veya 5 kardeşin müştereken hâkim olacakları bir devletin daha zayıf bulunacağı ise meydandadır. Eğer Melikşah bu birinci ihtimali gözönünde bulundurmuşsa, böyle bir menşûr vermekle aldanmamış olduğunu aşağıda göreceğiz. Yalnız ister kendi insiyatifi ile olsun, isterse öteki kardeşlerinin rıza ve muvafakati ile olsun, bundan önce olduğu gibi, bundan sonra da, bu kardeşlerden Mansur'un, derecesini tayin etmek mümkün olmamakla beraber, öteki kardeşleri üzerinde az veya çok üstünlük kurduğu, daha başlangıçtan itibaren Süleyman'a şef nazariyle bakan Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun aksine olarak, söylenebilir.

Bu mütalâalar kabul edildiği takdirde, bunun tabii neticesi olarak, Anadolu Selçukluları Devleti'nin, "*Birinci Kuruluş*" ve "*İkinci kuruluş*" diyebileceğimiz iki kuruluşu olduğunu da kabul etmek lâzımdır.

İkinci kuruluş hakkında yine başlıca Prof. M. H. Yınanç'ın eserine istinaden malûmat verirken, aynı zamanda birinci kuruluşundan itibaren Anadolu Selçukluları Devleti'nin, baştakilerin birbirleri ile münasebetleri esas olmak üzere, tarihini, kısaca da olsa, bahis mevzuu etmek mecburiyetinde kalacağımız tabiidir.

İkinci kuruluşu götüren hâdiseleri şöyle hulâsa edebiliriz: Bu sıradaki Türk istilâsının iki kollu bir gaye takip ettiği söylenebilir. Bir taraftan fetihler yapıyor, bir taraftan da bazan Bizans İmparatorunun, bazan da bu imparatorluğa isyan eden kumandanların müracaatı ile aynı Bizans İmparatorluğunun içişlerine müdahale ediyor. Fakat Kutalmışoğullarından Süleyman'ın bu sırada "Birecik'i karargâh ittihaz" ederek, Güney Anadolu'yu fethetmeye uğraştığını, Antakya'ya hücum ettiğini görüyoruz (1074). Prof. M. Halil Yınanç, bu tarihten sonra, onun Yeşil ırmak ve Kelkit havalisinin fethine giriştiğini tahmin etmektedir (s. 87). Diğer taraftan, Kutalmışoğullarından Mansur ise "Orta Anadolu'nun garp kısmını ve Ege Denizi'ne kadar bölgeleri feth ediyordu" (bk. s. 88). Kutalmışoğullarından diğer ikisinin, Alp Yülük ile Dolat (Devlet)in, bu zikrettiğimiz iki kardeş kadar

rol oynamadıklarını, rol oynamaya teşebbüs ettikleri zaman da muvaffakiyetsizliğe uğradıklarını görüyoruz. Melikşah kumandanlarından Suriye fatihi Atsız'la arası açılan bir Türkmen beyinin, Şöklü'nün, davet ve teşviki üzerine Suriye'de Atsız'a karşı mücadeleye girişen bu iki prens, amcalarının oğlu ile birlikte, Atsız'ın eline esir düştüler. Bu sırada Suriye'ye inen Süleyman, ondan kardeşlerini talep ettiği zaman, Atsız'ın, imparatora yazdığı için oradan emir gelinceye kadar bu hususta birşey yapamayacağını söylemesi çok dikkate şayandır. Fakat bu söz üzerine Süleyman'ın kardeşlerini zorla almak üzere herhangi şekilde ısrar etmemesi, teşebbüs ve harekete geçmemesi de, Atsız'ın olduğu gibi bu Selçuklu prensinin Selçuklu İmparatoruna itaat ve sadakatini gösteren, ondan daha mânalı bir harekettir. Bu onun imparatora ilk itaat tezahürü değildir. Suriye'ye yukarıda bahsettiğimiz ilk inışı esnasında Haleb'i muhasara ettiği zaman, bura hâkiminin, kendisinin Sultan Melikşah'ın tâbilerinden olduğunu söylemesi, bu Selçuklu hükümdarının muhasarayı kaldırması için kâfi gelmişti (bk. s. 88). (Haleb hâkiminin Süleyman'a ayrıca hediyeler vermesi bizim bu hükmümüzün kıymetine halel getirmez).

Onun imparatora itaat ve sadakat üzere olduğunu gösteren üçüncü hâdis ise şudur: Süleyman, aynı imparatorдан gelen ve esir kardeşlerinin ve amcasının oğlunun, nezdine, imparatorluk paytahtı İsfahan'a gönderilmesini emreden —ve derhal tatbik edilen— fermanı sükûnet ve tevekkülle karşılamış, bu husustaki bilgisizliğimiz kaynakların verdiği malûmatın kifayetsizliğinden ileri gelmiyorsa, bu hareketinden dolayı imparatoru protesto etmek şöyle dursun, onları kendisine iade etmesi için Sultan Melikşah'a ricada bulunmağa bile cesaret edememiştir. Bütün bu saydığımız hâdiseler, Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah tarafından onun "*matlûb*" hanesine kaydedilmesi lâzım gelen hâdiselerdir: O, bu hareketlerinin mükâfatını ümit edebilirdi. Daha ilk anlardan itibaren Anadolu'nun fethinde büyük roller oynadığını gördüğümüz Artuk Bey'in İmparator Melikşah tarafından bir emirle Anadolu'dan alınması, onun bu türlü hareketlerinin ilk mükâfatı olarak telâkki edilebilir (1076). Zira Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın da tahmin ettiği gibi (bk. s. 89), bunun sebebi, Kutalmışoğullarının, kendileriyle geçinemeyen bu Türkmen beyini İmparator Melikşah'a şikâyet etmeleri, aynı Türkmen beyinin bu imparator tarafından Anadolu'dan alınmasına, başka yere nakledilmesine sebep olmuştur. Sultan Melikşah'a yapılan şikâyetin müşterek olması, yukarıdaki mütalâamızın kıymetine halel getirmez.

Bundan sonra, iki kardeşin, Mansur'la Süleyman'ın, bilhassa Bizans İmparatorluğuna karşı siyasetlerinde müşterek hareket ettikleri, siyasetlerinin esasını, meşrû otoriteyi temsil eden Bizans İmparatorunun değil, bilâkis, bu meşrû otoriteye karşı imparator olmak iddiası ile isyan eden generalleri tutmak teşkil ettiği görülüyor (tafsilât için bk. Mükrimin Halil Yınanç, *ad. geç. eser*, s. 104, 105). İşte Anadolu'nun fethini de kolaylaştıran bu siyasetlerini tatbik edip iyi netice aldıkları sırada, iki kardeşin, Mansur'la Süleyman'ın arası açıldı. Ötedenberi Mansur'un nisbi üstünlüğünü bildiğimiz için, bunu, Süleyman'ın, kardeşinin otoritesine karşı mücadele ve onun otoritesini red ve inkârdan başka, bu bozuşmayı müteakip cereyan eden hâdiselere bakınca, fazla olarak, Anadolu'da tek başına hâkim olmak istediği şeklinde tefsir etmek mümkündür. Süleyman, Mansur'un

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na karşı isyana hazırlandığını İmparator Melikşah'a "jurnal" etmiştir. Mansur'un isyana hazırlandığının aslı olsun, veya olmasın, bu şikâyetin ifade ettiği mâna, Süleyman'ın imparatora sadık olduğunun bir defa daha teyyüd etmesidir. Melikşah'ın, onun bu şikâyetini ciddiye alarak icabeden tedbirlere hemen başvurması, aynı Melikşah'ın Anadolu'da cereyan eden hâdiselere karşı ne kadar hassas olduğunu gösterdiği gibi, Süleyman'ın Mansur hakkında yaptığı şikâyetin derhal hakikat olarak kabul edilmesi de Süleyman'ın imparatorluk payitahtında şahsı etrafında uyandırmak istediği itimad hususunda muvaffak olduğunu da gösterir (hâdiseler hakkında tahkikat yapmaksızın acele kararlar alınmaması lüzumu Nizâmü'l-mülk tarafından da ısrarla tavsiye edilmektedir; bk. *Siyâsetnâme*, fasıl VIII, nşr. Halhali, s. 43; nşr. Schefer, s. 55; Frans. terc. 83). Melikşah bu sırada İstanbul'da misafir olarak bulunan Mansur'un öldürülmesi için Bizans İmparatoruna elçi göndermiştir. Fakat imparator, vaadettiği halde, sözünde durmamış, Mansur da tekrar Anadolu'ya geçerek kardeşi Süleyman'la mücadeleye girişmiştir.

Elçi göndermek suretiyle de olsa uzaktan yapılan talep ile meselenin halledilmediğini gören imparator Melikşah, Mansur'un tedibi için en meşhur kumandanlarından Porsuk'un emri altında Anadolu'ya büyük bir ordu gönderdi. Mansur'la Porsuk'un teke tek yaptıkları savaşta Mansur öldürüldü. Böylece seferle takip edilen gayeye erişildi. Fakat, iki kardeşin Alp Yülük ile Dolat'ın daha önce bizzat imparatorun emri üzerine gördüğümüz şekilde merkeze nakledilmeleriyle zaten zedelenmiş olan kolektif tevhîh sistemi, Mansur'un da ölümü ile büsbütün zedelenmiş, hattâ denebilir ki, Anadolu Selçukluları Devleti inhilâl etmiştir. Şu halde Anadolu'yu yeniden tanzim zarureti meydandadır. Yani burada yeni bir tâbi devlet kurmak lâzımdır. Burada hânedana dahil bir prensin başkanlığında tâbi bir devlet kurma bahis mevzuu ise, ortada en iyi namzed olarak, imparatora sadakatını muhtelif vesilelerle ispat etmiş olan Süleyman kalmıştır. İmparator Melikşah, tâbi Anadolu Selçukluları Devleti'nin başına yeni bir meşûr'la onu geçirmekte tereddüt etmemiştir (1077). O, tek başına Anadolu Selçukluları tahtına böylece oturmakla, sadakatının tam mükâfatını gördü. Bunu elde etmek için, onun adım adım, zaman, zemin ve şartlara uygun, nasıl sistemli bir siyaset takip ettiğini yukarıdanberi verdiğimiz izahat kâfi derecede vuzuhla göstermiştir sanırız. "*Anadolu Selçukluları Devleti'nin ikinci kuruluşu*" adını verdiğimiz asıl kuruluşu bu suretle meydana gelmiştir. Dediğimiz gibi, Anadolu Selçukluları Devleti'nin bu asıl kuruluşun sonraki tarihini takip etmek mevzuumuz dışında kalır. Biz, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun yapması lâzım geldiği halde yapmadığı bir işi yapmağa ve bilhassa Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın verdiği bol malzemeyi kullanarak bu mühim işin nasıl yapılacağını göstermeğe çalıştık. Aynı metodu tatbik etmek suretiyle Suriye Selçukluları Devleti'nin kuruluşu da şüphesiz aynı şekilde izah edilebilir.

İster istemez uzun süren izahatımıza burada son veriyoruz. Bellibaşlı birkaç mesele üzerinde verdiğimiz bu izahat, Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun eserinin mahiyetini, kusur ve meziyetlerini, kusurlarının nasıl giderilebileceğini göstermiştir sanırız.

Netice olarak şunu söyleyeceğiz: Dr. İbrahim Kafesoğlu, tatbik ettiği metodun da tesiriyle, Melikşah devri dış tarihi hakkındaki bilgimizi daha önce

yapılmış tetkiklere nazaran ileri götürememiştir. Hattâ, birçok meseleleri ele almamıştır. Binaenaleyh onun için yapılacak en iyi iş, Melikşah devri Selçuklu tarihinin yalnız dış tarihe ait hâdiselerini, yani yalnız şimdiye kadar tahlil ve tenkit ettiğimiz kısmı lâyikiyle işlemek olacaktır. Hattâ sırf mevzuun genişliği dolayısıyla, eserin “tetkik eseri” vasfını alamadığını gördük. Buna rağmen, o, bununla iktifa etmemiş, ilim hayatının daha sonraki safhalarına bırakması lâzım gelen daha çetin ve daha ağır meseleleri de ele almağa teşebbüs etmiştir.

Şimdi tenkit yazımızın birinci yarısından pek az mühim olmayan, hattâ bazı bakımlardan daha mühim olan ikinci kısmına geçmiş bulunuyoruz. Yazımıza, birbirinden mahiyet bakımından farklı iki mevzuu aynı bölümde birleştirdiği için müellifi tenkit ettiğimizi hatırlatmakla başlıyoruz. Bu tek bölüm (IV. bölüm) şu bahisleri ihtiva etmektedir :

1. *Toplu bir bakış* (s. 136-142). 2. *İdare teşkilâtı* (s. 143-155). 3. *Ordu* (s. 155-163). 4. *Toprak ve halk* (s. 163-166). 5. *Kültür hareketleri* (s. 166-195).

IV. bölümün müellif tarafından beş bahse ayrılmasına, bunlardan dört bahsin teşkilâta ve sadece bir bahsin “Kültür hareketleri”ne tahsis edilmesine rağmen, biz mütalâalarımızı “Teşkilât ve Kültür hareketleri” olmak üzere iki esasta toplayacağız.

Dr. Kafesoğlu, birinci bahiste Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun mahiyetini, karakterini ve tekâmül safhalarını belirtmeğe çalışıyor ve Türklerin bu devleti kurduktan sonra eski telâkkilerinden neleri muhafaza ettiklerini, neleri kaybettiklerini ve kaybolanların yerine nelerin geçtiğini, gayet umumî ve müphem olarak anlatıyor.

Şimdi, bu bahsi biraz daha yakından tetkik edelim. Müellif, kurulan Oğuzlar Devletinin tekâmülünü, kurdukları coğrafi sahanın, daha önce sahne olduğu medeniyetin tayin ettiğini iddia ediyor. Bu suretle, fikrince, jeopolitik ile medeniyetin münasebetlerini ve birincinin sonuncuya tesirini izah ediyor ve meseleyi böyle ortaya koyunca da ister istemez Sâsânîleri ve onların yerine geçen islâmları hatırlıyor. Selçuklulardan önce buralarda kurulmuş olan devletleri (Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Kâkûveyhîler, Buveyhîler) de unutmuyor. Gerek bunların, gerekse Türk soyundan Gaznelîlerin bütün rollerinin Abbâsî-Sâsânî karması bu medeniyeti “bütün mükemmelliği ile muhafaza” ederek “âtiye intikal ettirmek”tir. Bu “mükemmel muhafaza edilen medeniyetin” idare sistemi de İranlı devlet adamlarının eliyle “aynen” Büyük Selçuklu Devleti’ne intikal etmiştir. Bu suretle kurulan devlet göçebe Oğuz devletlerinden “büyük farklar” gösteriyordu. (İlk satırlarda kullanılan bu “büyük fark” ibaresinin “bübütün farklı” mânasına almak icabettiği, müellifin bunu takip eden bizim öne aldığımız ifadelerinden anlaşılıyor). Dr. İbrahim Kafesoğlu, buraya kadar söyledikleri için tek şahit olarak, bu devletin başlıca mimarı Nizâmü’l-mülk’ün *Siyâsetnâme*’sini haşiyede kaydetmekte ve aynen şöyle demektedir: “*Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtının bilânçosunu veren Siyâsetnâme’nin bütün fasulları Sâsânî, Sâmânî, Abbâsî ve Gaznevî (yukarıda sayılan hem de başta sayılan, Tahirîler, Saffârîler, Buveyhîler v.s. nerede?) teşkilâtından nasıl istifade edildiğini en açık şekilde göstermektedir*”.

Yukarıdanberi kurduğu mantık sistemlerine göre ve onun tabii neticesi olarak, “*Melikşah devrinde katî çehresini alan Selçuklu idaresi*”ni aynı Selçuklular’ın kendileriyle birlikte gömmiyecekleri tabiidir. Onlar da bu karma veya melez idareyi kendi-

lerinden sonrakilere ("Anadolu Selçuklularına, Atabeyliklere, Hârezmşahlara, Mısır Memlûk devletlerine, nihayet Osmanlılara (?)") nakledip aşlamak suretiyle aynı idarenin "kuvvetli temellere dayanmakta" olduğunu gösterirler (mükemmelliği bu tarz idarenin devletten devlete aynen intikal etmesiyle izah edilmek mi isteniyor?).

Bu parlak fikirlerle bir defa binanın çatısını kuran Dr. İbrahim Kafesoğlu, binayı tamamlamak için izahatına bu esastan hareket ederek devam etmek suretiyle işlemeğe çalışır. Büyük lâflarla kurmağa çalıştığı ve yine büyük lâflarla tamamlamağa uğraştığı bu hayal kâşânesini bir an önce yıkmak için, onun sözünü burada keserek biraz da biz konuşalım.

Ne demek istediğini adlandırarak, vardığı neticeleri hulâsa ettiğimiz bu malûmatın dikkati çeken ilk vasfı, mesnetsiz umumî mütalâalardan ibaret oluşudur. Binaenaleyh bu umumî mülâhazalar hiçbir şeyi halletmez. Sonra hemen şunu söyleyelim ki, bütün Selçuklu Devleti için "taklid bir idare" demekle bir olan bu izahatıyla müellif, Türklerin, tarihlerinin hiçbir devrinde kendilerine has âmme müesseseleri ve teşkilâtının olmadığını iddia eden batılı âlimlerle işbirliği yaptığının farkında değildir (Halbuki bu hususta msl. bk. Fuad Köprülü, *Orta zaman Türk Hukukî müesseseleri*, Belleten, 5-6, s. 39-72). Zaten bir devletin hemen hemen bütün müesseselerinin taklid edilmiş olduğunu sosyoloji bakımından kabul ve izaha da imkân yoktur.

Nitekim devletin esas bünyesine taallük eden "hâkimiyet telâkkisi", buna istinaden kurulan Türk devletlerinin idare ve işleyiş tarzı hakkında yukarıda verdiğimiz malûmat Türklerin kendilerine has orijinal âmme müesseselerine sahip olduklarının en canlı delilidir.

Yine şunu da memnuniyetle belirtelim ki, Selçuklularla birlikte yeni bir devlet telâkkisinin geldiği, bunun İslâm medeniyetinin her veçhesinde derinliğine kendini hissettirerek büyük tesirler yaptığı, W. Barthold (bk. msl. *İslâm und Kalifat*, Der İslam, VI) ve H. A. R. Gibb gibi en ciddî ve en selâhiyetli batılı âlimler tarafından kabul edilmiştir (Selçuklu hâkimiyetinin nazarı İslâm hukukunu tedvin eden müellifler üzerinde, nasıl büyük bir tesir yaptığını anlamak için bilhassa bk.: H. A. R. Gibb, *Some Considerations on the Sunni Theory of the Caliphate*, Archives d'Histoire du Droit Oriental, III (1947), s. 401-410. Bu mükemmel makaleyi taşıdığı ehemmiyet dolayısıyla ilk fırsatta Türk okuyucularına tanıtmayı kendimiz için vazife telâkki ediyoruz).

İşin garibi, müellifin, söylediklerini isbat etmek için *Siyâsetnâme*'yi, ciddî bir tahlile tâbi tutmaksızın, şahit göstermeğe teşebbüs etmesidir. İşte Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun en büyük kusuru ele aldığı mevzu gerektirdiği halde, *Siyâsetnâme*'yi, Nizâm'ül-mülk'e göre ideal Selçuklu devletinin ne olduğunu, yine ona göre ideal devlet teşkilâtının nasıl olması lâzım geldiğini, imparatorluğun karışık idare makinesinin nasıl işlediğini meydana çıkarmak üzere geniş bir tahlile tâbi tutması icabederken, yapmamasıdır. Doğrudan doğruya mevzu olduğu için bu işi müellif yapmadıktan sonra, ehemmiyeti ve henüz kâfi derecede kullanılmadığından ötedenberi bahsedilmesini, fakat söylenenin yapılmamasını Nizâm'ül-mülk'ün, bu büyük devlet adamının talihsizliği telâkki etmek lâzımdır.

Bizce, müellifin birinci büyük hatası bundan önce bahsettiğimiz mesele ise, ikinci ve daha büyük hatası da *Siyâsetnâme*'yi mecbur olduğu halde gereği gibi kullanmamasıdır.

Halbuki Selçuklu idaresinin "*Sâsânî-Abbâsî*" karmasından ibaret bir melez idare olup olmadığını, yani Selçuklu devlet telâkkisi ile teşkilâtının hangi kaynaklardan beslendiğini doğruya yakın bir şekilde tayin etmek için, *Siyâsetnâme*'nin fasıl başlarına bakarak değil, daha ziyade içinde nakledilen hikâyeleri tasnif etmek kâfi idi. Bu demografik sistem, takip edilecek en basit ve en doğru usuldür. Bundan başka her fasılda bahis mevzuu edilen meselenin ayrıca muhtelif bakımlardan tahlil ve tasnife tâbi tutulması gerektiğini unutmamak lâzımdır.

Pek lâzım ve zarurî bir hal almakla beraber, bir tenkid makalesi içinde bütün bunları yapmanın imkânsızlığı gözönünde tutularak mazur görüleceğimizi umarız. Yalnız bilhassa Selçuklu idare sisteminin kaynaklarını meydana çıkarmak için önce bu hikâyeleri tasnif edelim :

Siyâsetnâme'de "*hikâye*" başlığı altında nakledilen 56 hikâye vardır. Bu hikâyelerin ne nisbette devirlere taksim edildiğini bir cetvel halinde gösterelim :

Derece	Hikâyenin devri	Her devre ait hikâye sayısı
1	Sâsânîler ve eski İran	11
2	Gazneliler	10
3	Abbâsîler	8
4	Muhtelif peygamberler (Musa, İsa, Muhammed)	6
5	Hulefâ-yı Râşidin	4
6	Emevîler	4
7	Tâhirîler	2
8	Büveyhlîler	2
9	Büyük Selçuklular	2
10	İskender	1
11	Sâmân oğulları	1
12	Devri tayin edilemiyen hikâyeler	4
13	Mezdek (Mezdek ve umumiyetle ehl-i sünnet mezhebine mugayir cereyanlara eserde ayrıca uzun fasıllar tahsis edilmiştir)	1
YEKÜN		56

Tasnif ederek cetvel halinde gösterdiğimiz bu hikâyeler ayrıca tefsir ve izaha lüzum göstermeyecek kadar açıktır. Bu cetvelin ortaya koyduğu vazih hakikatle, Dr. İ. Kafesoğlu'nun yalnız hayale ve tahmine dayanan izahatı arasında ne muazzam fark olduğunun, daha ilk bakışta, müşahede edileceği muhakkaktır.

Bu cetvelde hikâyelerin kahramanlarını, her hikâyenin kitaptaki fasıllarını, bu arada hikâyesi bulunmayan fasıllar ve numarasız fasılları, yine her hikâyenin sayfa uzunluğunu, göstermenin, teferruata ait de olsa, birçok meseleleri aydınla-

tacağı için, lüzum, zaruret ve faydasını takdir ediyoruz. Fakat zaten haddinden fazla uzayan yazımızı daha fazla uzatmamak için bu noktalar üzerinde durmayı başka bir fırsata bırakmaya, istemiyerek, mecbur oluyoruz.

Bu cetvel sayesinde elde ettiğimiz basit netice ile Kafesoğlu'nun verdiği izahatı daha yakından mukayese edelim. Onun, Selçuklu İmparatorluğu idare sisteminin hangi kaynaklardan beslendiği hususunda birbirini tutmayan birkaç türlü izahat verdiğini yukarıda görmüştük. Bunlardan birincisinde başlıca iki kaynak (Sâsânî ve İslâm) gösterdiği ve ötekilerin sadece nâkil olduklarını beyan ettiği halde, sonradan Siyâsetnâme'nin Selçuklu teşkilâtının, sıra ile "*Sâsânî, Sâmânî, Abbâsî ve Gaznevî teşkilâtından nasıl istifade ettiğini gösterdiğini*" söylemek suretiyle, önceki ifadeleriyle tezad halinde düşmüştür. Bununla beraber, onun, bu son ifadeyle nisbeten doğru yola girdiği görülüyor. Bu itibarla biz, listedeki neticeleri onun bu son ifadesiyle mukayese edeceğiz.

Sâsânîler bizim listede de, onun ifadesinde de başta gelmektedir. Binaenaleyh bu noktada tesadüfî, —belki de kronolojinin sebep olduğu zarurî— bir isabet görülmektedir. Ondan sonra Gazneliler bizim listede ikinci geldiği halde, onun ifadesinde sonuncu, buna mukabil onun ifadesinde Sâmânîler ikinci geldiği halde bizim listede onbirincidir. Abbâsîler, yine bir tesadüf eseri olarak onun ifadesinde de üçüncü, bizim listede de üçüncüdür. Fakat bizim listeye göre iş, bu kadarla bitmediği ve devam ettiği halde, onun ifadesi bitmiştir.

Bu mukayese de gösteriyor ki, ifadesinde tetkik etmiş gibi görünmesine rağmen, hakikatte onun Siyâsetnâme'yi en sathî bir şekilde bile gözden geçirmemiş olduğu sabit olmaktadır. Bunun teşkilâtın diğer bahislerinde de böyle olduğunu biraz aşağıda göreceğiz.

"*Umumî Bakış*"taki mütebaki izahatı —Selçukluların islâmî ilimlerin inkişafında hizmetleri, dinî siyasetleri, v.s.— bilinen meselelerdir. Buna mukabil Türkçenin ilim dili olarak bile ehemmiyetini nasıl muhafaza ettiği hususunda, bizzat Nizâmü'l-mülk'ün verdiği malûmatı Dr. Kafesoğlu'nun kullanmaması (bk. fasıl: VIII, neşr. Halhalî, s. 43; neşr. Schefer, s. 55; Fransz. terc. s. 83) karşısında hayret etmemek imkânsızdır. Türkçenin her hususta Farsçadan daha ileride geldiğini gösteren bu kayıt üzerinde ne kadar durulsa yeridir. Filhakika, Türkçenin Farsçadan önce zikredilmesini sadece Selçuklu hanedanının Türk olmasıyla izah etmeye imkân yoktur. Daha o zaman, mevzu icabı, "*Şeriat ahkâmına, Kur'an'a ve tefsir'e*" ait Türkçe yazılmış eserlerin Farsçadan fazla olduğuna delâlet eden bu kaydın, teşmil edilerek başka sahalarda da Türkçenin ve Türk kültürü'nün mühim bir yer işgal ettiği mânasına alınabileceği gayet tabiidir. Nitekim, burada Arapçaya ehemmiyet verilmesini tavsiye eden Nizâmü'l-mülk, eserinin başka yerlerinde Farsça lehine propaganda yapmak lüzumunu duymaktadır. Burada tekrar işaret etmemiz icabeden mesele, müellifin, bir defa, Selçuklular hâkimiyeti zamanında ilim inkişafından (bk. s. 137), bir defa da onların takip ettikleri dinî siyasetten (bk. s. 141) bahsettikten sonra tekrar Türklerin muhafaza ettikleri millî ananeler ve hattâ onların kendilerine has hâkimiyet telâkkisinin bulunması ve Selçuklu kollarının, ana devletle münasebeti hakkında verdiği izahat müellifin daha ilk satırlarda yarattığı kötü intibayı silmek şöyle dursun, yer yer —msl. daha başta verdiği izahatla— düştüğü tezadları ortaya koymaktadır ve devletin bünyesi ve mâhiyeti hakkında esaslı bir fikir vermekten uzaktır.

İzahatımızın burasına gelince, karşımıza yine vezir Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâsetnâme*'si çıkmaktadır. Onu, bu sefer başka türlü bir metodla tetkik ve tahlil etmek lâzımdır.

Her biri devletin bir meselesini veya idare sistemini, v.s., ele alan fasılların, bahis mevzuu ettiği meselelerin, nevilerine göre, dikkatle tasnif edilmesi zaruridir. Ancak bu suretle bir tasnif yapıldıktan sonra Selçuklu Devleti'nin bünyesi, mahiyeti, teşkilâtı, dış ve iç siyaseti hakkında isabetli izahlar verilebilir. Devleti böylece kül halinde ele alınca, bünyesini ve teşkilâtını anlamak da kolaylaşır.

Her biri bir mevzuu ele alan fasılları muhtelif bakımlardan tasnife tâbi tutup bundan neticeler çıkarmadan önce, Dr. Kafesoğlu'nun, tam mânasiyle kullanmak mecburiyetinde olduğunu söylediğimiz *Siyâsetnâme*'yi ne dereceye kadar kullandığını tesbit edelim.

Bilindiği gibi, Nizâmül'-mülk'ün bu eserinde numaralanmış 50 fasıl vardır. Melikşah devri teşkilâtı hakkında bir monografi hazırlayan bir kimse bu fasılların hemen hemen hepsini, hiç olmazsa birer defa, kullanmak mecburiyetindedir. Halbuki yaptığımız hesaba göre, Dr. Kafesoğlu teşkilât kısmında bu fasıllardan ancak 26 tanesini (bazıları iki defa, pek azı da üç defa kullanılmıştır. Bu takdirde *Siyâsetnâme*'nin 36 defa kullanıldığı görülür). Yani yarısını kullanmıştır. Kullanılmayan ve kitabın diğer yarısını teşkil eden fasıllar, kıymet bakımından kullanılan fasıllardan hiç de aşağı değildir. Bu hususta misâl vermeden önce, *Siyâsetnâme*'de geçen fasılları mevzu bakımından tasnif edelim.

Bu tasnifin neticelerini tablo halinde göstermeden önce, *Siyâsetnâme* muhteviyatının, hangi görüş zaviyesinden hareket edildiğine ve hangi maksat için kullanılacağına göre, muhtelif tarzlarda tasnif edilebileceğini söylemeyi lüzumlu sayıyoruz. Bu suretle yapacağımız tasnif hakkında, başka şekilde de tasnif edilebileceğini ileri sürerek, yapılacak muhtemel tenkidleri önlemek istiyoruz.

Anlıyabildiğimize göre, *Siyâsetnâme*, adının da gösterdiği gibi, bir bakıma, hükümdarlara devletin nasıl idare edileceğini göstermek için kaleme alınmış bir nevi nasihatnâme (*nasihâtü'l-mülûk*), bir bakıma da Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hukuk el kitabıdır. Şu halde kitap, devlet müesseselerini sistematik bir şekilde anlatmak üzere yazılmış kuru bir teşkilât kitabı değildir. Bilâkis, devletin hikmet-i vücudünden başlayarak hükümdarın selâhiyet ve vazifelerini, resmî ve hususî yaşayışını anlatan, onun bir taraftan halkla, diğer taraftan devlet teşkilâtındaki memurlar ve ricâlle münasebetlerini tanzim eden, devletin karşı karşıya bulunduğu meseleleri ele alan ve hal yollarını gösteren bir eserdir.

Şu halde cemiyet ve devlet yapısını vuzuhla tesbit ve tasvir eden canlı bir eser karşındayız. Nizâmü'l-mülk'e göre, esas olan nokta, içtimaî müvâzenedir. "*İçtimaî müvâzene sistemi*" adını verebileceğimiz bu sistemin esasını, servete göre değil, daha ziyade soya göre ayarlanan muhafazakâr cemiyet telâkkisi teşkil eder. İmtiyazlı aristokratik sınıfın haklarını teminat altında bulundurmak devletin başlıca vazifesidir. Bunu temin etmek, aynı zamanda adaleti tecelli ettirmek demektir. Bunun aksi anarşidir. Anarşi halinde devletin varlığı da tehlikeye düşer.

Devlet hizmetinde vazife alacak olanlarda da aynı vasıflar aranmalıdır. Aynı sıkı hiyerarşik sistem devlet teşkilâtının muhtelif kademelerinde de tatbik edilmelidir.

Onun eserinin muhtelif yerlerinde verdiği malûmattan anladığımızı göre, devlet teşkilâtı başlıca iki etnik unsurun elindedir. Bunlardan İranlılar sivil teşkilât kadrolarını, Türkler ise askerî teşkilât kadrolarını doldurmaktadır. Nizâmü'l-mülk, imparatorluk ordusunun muhtelif etnik unsurlardan (*deylem, gürcü, rum v.s.*) mürekkep olmasını imparatorluk menfaatlerine daha uygun telâkki etmektedir. Buna mukabil sivil teşkilât kadrolarının münhasıran İranlılar tarafından işgal edilmesi tezinin hararetle müdafaacısıdır. Hattâ, Türklerin sivil teşkilâta vazife almağa başladıklarından (yani "emîrlik"ten "hâcegân" sınıfına geçmelerinden) acı acı şikâyet etmekte ve Tuğrul ile Alparslan zamanlarında bunun böyle olmadığını, yani sivil teşkilâtın İranlıların elinde bulunduğunu ısrarla belirtmektedir.

Onun bu izahatından çıkarılacak başlıca netice, Melikşah devrinin, bilhassa saltanatının sonlarına doğru Tuğrul ve Alparslan devirlerine nisbetle, bir Türk-lüğe dönüş devri olduğunun sâbit olmasıdır. Bunun, böylece Türklerin devletin mukadderatına gittikçe daha fazla hâkim olmağa başlamalarıyla tezahür ettiğini gördüğümüz gibi, Türk dilinin ilim dili olarak Farsçadan önce gelmesiyle kültür sahasında da sabit olduğunu yukarıda gördük (bk. s. 599).

Siyâsetnâme'den çıkardığımız bu neticeler de gösteriyor ki, Nizâmü'l-mülk'ün vezirliğinin sonlarına doğru imparatorla bu ihtiyar İranlı arasındaki mücade- lenin kökleri zannedildiğinden çok daha derinlerdedir. Bunu ne sadece imparatorla veziri arasında geçen nüfuz mücadelesi ile izah etmeğe, ne de ana kuralıç Türkün Hatun'un imparator üzerinde nüfuzunu hissettirmesi neticesinde, tahta veraset işinde yapılan değişiklik meselesinin sebep olduğu mücadele ile izah etmeğe imkân vardır. Görülüyor ki, esas âmil bütün bunları da içine alan Devletin mâhiyeti ve kültür dâvası meselesidir. Gerek imparatorla veziri arasındaki nüfuz mücadelesi, gerekse tahta veraset meselesi, bu esas dâvanın tâli tezahürleri ve kısmî neticeleridir. Bizce, bu, Türk tarihi bakımından *Siyâsetnâme*'den çıkarılabilecek en büyük neticedir ki, bu hususta muhtelif âmillerin tesiriyle, başka kaynaklarda malûmat bulmak güçtür.

Yukarıdanberi verdiğimiz izahatla hem Nizâmü'l-mülk'ün, *Siyâsetnâme*'yi yazmakla takip ettiği esas gayeyi, hem de aynı kitabın ihtiva ettiği ana prensipleri, en umumî hatlariyle, göstermeye çalıştık. Bu izahat, aynı zamanda eseri nasıl bir görüşle tahlil ve tasnife tâbi tuttuğumuzu da göstermiştir sanırız.

Bir teşkilât el kitabı olmamasına rağmen, eser bu bakımdan ele alındığı takdirde de, onun bu esasa göre bir tasnife tâbi tutulabileceğini unutmamalıdır. Yani eserde verilen malûmatı idare teşkilâtı bakımından ele aldığımız takdirde başlıca

1) "*Devlet ve müesseseleri*", 2) "*hükümet teşkilâtı*" (merkez teşkilâtı; eyâlet teşkilâtı) 3) "*askerî teşkilât*" şeklinde üç gruba ayrılıp tasnif edilebileceğini hatırlatalım.

Biz, Dr. Kafesoğlu'nun yaptığı tasnife de uyan bu tarzı tercih ediyoruz.

Bu suretle onun *Siyâsetnâme*'yi tam kullanmadığı için, eksik bıraktığı noktaları tamamlamak daha kolaylaşır (bk. Tablo).

Bu tasniften anlaşılacağına göre, *Siyâsetnâme*'de mevcut 50 fasıl (numarasız fasıllarla 52), birkaç mevzuu ihtiva eden bazılarının muhtelif yerlerde gösterilmesi dolayısıyla, cem'an 83 defa kullanılmıştır. Tabloda görüldüğü veçhile, Dr. İ. Ka-

	Devlet ve Müesseseleri		Fis adedi	Siyasetnâme'deki ilgili fasıllar	Kafesoğlu'nun kullanmadığı fasıllar
	Sıra numarası	Adları			
Devlet ve Müesseseleri	1	Hâkimiyet ve devlet telâkkisi	4	1, 2, 11, numarasız fasıl: s. 139-140	Bütün fasıllar
	2	Devletin gayesi	4	3, 7, 39, 42	3
	3	Saltanat âdetleri (Saltanat âdâb ve rûsûmu)	6	3, 18, 20, 21, 36, numarasız fasıl: s. 106-107	18, 36 ve numarasız fasıl
	4	Hükümdarın hususî hayatı (eğlence hayatı)	2	30, 50	30
	5	Hükümdarla münasebeti tanzim (hükümdarın resmî hayatı (= hiyerarşik sistem))	4	27, 29, 31, 32	Bütün fasıllar
	6	Devletlerarası münasebetler (Elçiler)	2	21, 42	
	7	Devletin iç siyaseti Devlet ve din adamları (hükümdarla din adamlarının münasebetleri; hükümdarın din adamlarına karşı vazifeleri)	3	8, 18, 41	Bütün fasıllar
			1	32	32
			4	44, 45, 46, 47	45, 46, 47
	8	Devlet-Halk münasebetleri	5	1, 2, 4, 12, 49	1, 2, 12, 49
	9	Saray teşkilâtı	7	16, 17, 19, 27, 31, 35, 40	27, 31, 46
10	Devlet memurları; devlet hizmetinde muhtelif unsurlar; lâkablari, statüleri, terfileri, disiplin işleri, maaşları, memurların suiistimallerine karşı halkın himayeci, memurların mesuliyetleri, memurları iftiralara karşı himaye, birkaç hizmetin bir memurda toplanması	13	19, 23, 24, 25, 32, 34, 37, 39, 42, 43 numarasız fasıl: s. 107; numarasız, fasıl: s. 139-140	19, 32, 34, 42, 43 ve numarasız fasıllar	
11	Cürüm ve tatbik edilen ceza (devletin kabul ettiği nizamî cezalar)	1	40		
Hükümet teşkilâtı					
	Merkez ve eyâlet teşkilâtı	14	4, 5, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 21, 35, 42, 48, 50 numarasız fasıl: s. 107	13, 42, numarasız fasıl	
Askerî teşkilât	1	Ordu teşkilâtı ve meseleleri	5	22, 23, 24, 32, 33	32, 33
	2	İkta sistemi ve onunla ilgili meseleler		5, 23, 25, 38	38
Müteferrik meseleler					
	İçtimai sınıflar ve Türk meselesi (Türk-İranlı mücadelesi)	4	26, 41, 42, numarasız fasıl: s. 107	41, 42.	

Bu tablo 601. sayfaya aittir.

fesoğlu bunlardan 26 faslı 36 defa kullanmış ve 47 yerde kullanması lâzım gelen 26 faslı hiç dikkate almamıştır. Yine tabloda görüldüğü veçhile, onun kullanmadığı fasıllar *hâkimiyet ve devlet telâkkisi, hükümdarla münasebeti tanzim, devletlerarası münasebetler, devletin iç siyaseti, devlet-halk münasebetleri* v.s. gibi gayet mühim meselelere mütealliktir. Bu noksanlığı merkez ve eyâlet teşkilâtı kısmında bile görmekteyiz.

Melikşah devri müesseseleri tarihini yazmak maksadımız dışında kaldığı için, bu hususta daha fazla tafsilât vermiyeceğiz. Yalnız tabloya istinaden bu işi yapmanın artık çok kolaylaşmış olduğu muhakkaktır. Bu suretle Dr. İ. Kafesoğlu'nun *Siyâsetnâme*'yi ne dereceye kadar kullandığını tesbit etmiye çalışırken, bundan sonra *Siyâsetnâme* üzerinde çalışacaklara da yardım etmiş oluyoruz.

Tenkid yazımızın bidayette tahmin ettiğimizden daha uzun olması dolayısıyla, idare teşkilâtı üzerinde daha fazla duramiyacağız. İdare teşkilâtı hakkında verilen malûmatın, basit bir hulâsa olduğunu, Uzunçarşılı'ya nazaran (bk. *Osmanlı Teşkilâtına Medhal*, s. 20-63) bildiklerimize yeni bir şey ilâve etmediğini söylemekle iktifa edeceğiz. Hattâ bazan Dr. Kafesoğlu'nun birer, ikişer satırla bahsettiği (bk. s. 144) makamların Uzunçarşılı tarafından daha mufassal anlatıldığını görüyoruz (bk. *ad. geç. eser*, s. 39). Diğer taraftan Dr. Kafesoğlu, *Siyâsetnâme*'yi lâyık olduğu ehemmiyetle ele almadığı için buna istinaden verdiği malûmat da eksiklikler vardır (msl. bk. s. 144: "*Vekil-i hass*", "*Nedimler, müsahibler*" hakkında verilen malûmat gibi).

Tâbi devletleri, hele başlarında hanedan âzasından hükümdarların bulunduğu vasal devletleri, yukarıdanberi uzun uzun izah ettiğimiz gibi, "*Taşra teşkilâtı*" başlığı altında izah etmiye imkân yoktur. Sonra tâbi devletlerin tâbîlik statüleri hakkında verilen malûmat (s. 151-152), basit ve çok umumî bir hulâsadan ibaret olup, yukarıda da izah ettiğimiz gibi, hâdiselerin yerli yerinde anlatılışı esnasında ya hiç dikkate alınmamış, yahut da pek az dikkate alınmıştır.

"*Ordu teşkilâtı*"na gelince (s. 155-163) bu, en iyi yazılan kısmı teşkil etmektedir. Fakat yukarıda bu hususta verdiğimiz malûmatın Dr. Kafesoğlu'nun verdiği izahatı nasıl tamamladığı meydandadır.

"*Toprak ve halk*" bahsi (s. 163-166) tamamlanmağa muhtaç basit bir hulâsadır ve bu hususta yapılmış belli başlı tetkikler kullanılmamıştır. Teşkilât hakkında söylediklerimizi hulâsa edersek, bu hususta verilen malûmatın, Melikşah Devri Selçuklu İmparatorluğu'nun haşmetini tebarüz ettirmekten uzak olduğu tereddüt edilmeden söylenebilir.

"*Kültür hareketleri*" hakkında verilen malûmata gelince, bu bahsi "*Kültür hareketleri*" ve "*Fikir hareketleri*" diye iki başlığa ayırmak icabederdi. Binaenaleyh bu başlık, verilen malûmata kifayet etmemektedir. Daha doğrusu yarısına (s. 172 ye) kadar kifayet etmektedir.

"*Kültür hareketleri*" bahsinde verilen malûmat da, bermutad, basit bir hulâsadır ve belli başlı tetkikler görülmeden yazılmıştır. Meselâ "*Athâr-ı İran*" ve "*Ars Islamica*" mecmuaları görülmeden bu devir Selçuklu âbideleri hakkında bir şey yazılmıyacağı gibi, msl. en yeni tetkik olarak Prof. Aydın Sayılı'nın yazısı bile görülmeden (bk. *Ankara Üniversitesi Yılığ*, II, s. 53) medreseler hakkında verilen malûmat eksik kalmağa mahkûmdur.

Mevhum “*Fikir hareketleri*” bahsine gelince, bu mefhumun delâlet ettiği mâna üzerinde müellifle katiyen hemikir olmadığımızı peşinen söylemek mecburiyetindedir. Ona göre, Melikşah devrinde yaşamış veya bu devri idrak etmiş “*din adamları*”nın (s. 172-185), “*ilim adamları*”nın (s. 185-189), “*Şairler ve edibler*”in (s. 189-195) hayatlarını, o da pek basit şekilde, malûm tabakat kitaplarından nakletmek, “*Kültür hareketleri*”, veya müellifin lehine olarak düzelttiğimiz şekliyle, “*Fikir hareketleri*”dir. Bunun kültür veya fikir hareketleriyle ne alâkası olduğunu bir türlü anlıyamadık. Fikir hareketlerinden bahsedeceğim derken, fikir hareketlerini yazarların —tekrar ediyoruz, o da gayet basit bir şekilde— hayatlarından bahsedip, daha ileri gitmiyerek orada durmak, gülünç olmayı peşinen kabul etmekten başka türlü tefsir edilemez.

“*Kültür hareketleri*”, veya bizim daha munis tâbirimizle, “*fikir hareketleri*” deyince, bizim ve herhalde herkesin anladığı, bu devirde yazılmış eserleri ele almak, işlemek, fikir cereyanlarını ortaya koymak, bu devrin bu bakımdan daha önceki devirlere nazaran ne dereceye kadar bir ilerleme manzarası gösterdiğini izah etmektedir. Binaenaleyh hiç bir orijinal tarafı olmayan bu malûmat, eserin seviyesini çok düşürdüğü, üstelik esere örneklerini çok gördüğümüz bir kronik manzarası verdiği için dercedilmesinden, dercedilmemesi çok daha faydalı olurdu.

İmkân olup da, bu hususta da bir örnek verebilseydik, şüphesiz, iyi olurdu. Bu hususta şu kadar söylemekten kendimizi alamıyoruz: *Siyâsetnâme*'yi fikir hareketleri bakımından ele almak mümkün olduğu gibi, msl. eserlerine istinaden *Gazâlî*'ye göre devlet ve hâkimiyet telâkkisi bir fikir hareketi olarak ele alınıp, Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâsetnâme*'si ile mukayese edilebilir; tâbiri caizse, devletin “*lâ-dinî telâkkisi*” ile “*teolojik telâkkisi*” arasındaki fark ortaya konabilirdi ve çok faydalı ilmî bir iş yapılmış olurdu. Bu misâlleri gerek bahis mevzuu mesele için, gerekse başka sahalara için çoğaltmak pek tabii mümkündür. Verdiğimiz bu misâl “*Fikir hareketleri*” mefhumundan ne anlaşılması lâzım geldiğini göstermiştir sanırız.

Kaldı ki, eğer Melikşah devrinde yaşamış veya bu devri idrak etmiş mühim şahsiyetler tanıtılmak isteniyordu ise, bu takdirde bu iş mevzuu uygun daha mütevazi bir başlık altında, msl. “*Melikşah devrinde yaşamış fikir, din, sanat ve devlet adamları*” başlığı altında yapılır ve pek münasip olurdu. Görülüyor ki, bu takdirde, yalnız din, ilim ve sanat adamları değil, Melikşah devrinin meşhur devlet ve idare adamları, hattâ generalleri de bahis mevzuu edilmiş olacağı için, hem faydalı bir iş yapılmış olur, hem de eser çok daha tam olurdu. Şu halde verilen bu malûmat, eserin seviyesini düşürmekten başka bir şeye yaramadığı gibi, müellifin tarih telâkkisinin iptidailiğinin katî delili olarak da alınabilir. Çünkü başlıkla muhtevanın birbirini tutmamasından başka, gördüğümüz gibi, bizzat muhteva da herhangi bir ilmî kıymet ve orijinaliteden mahrumdur.

V. bölüm adı altında gösterilmesine rağmen bizim ek olarak kabul ettiğimiz kısım (s. 196-213) hakkında da, ittiba ettiğimiz usule göre, birkaç kelime söylememiz icabettmektedir. Bölüm başlığı, “*Nizâmü'l-mülk'ün katli ve Melikşah'ın vefatı*” adını taşımasına rağmen, içinde bunun şumulü çok aşılıp, âdetâ Nizâmü'l-mülk'ün vezirlik zamanında, bir taraftan bu vezirle diğer devlet ricali arasında, bir taraftan da yine bu vezirle bizzat imparator arasında cereyan eden nüfuz mücadeleleri (1079—1092) anlatılmıştır.

Devletin idaresinde Melikşah'la Nizâmü'l-mülk'ün rollerini ve hisse-lerini tayin etmek, bu devrin anlaşılmasını kolaylaştıracak mühim bir meseledir. Fakat maksat bu ise, ya başlığı buna göre değiştirmek, yahut da bu meseleyi başka münasip bir yerde ayrıca ele almak lâzımdır.

Methodsuzluk telâkki edilebilecek bu nokta dikkate alınmazsa, V. bölümde verilen malûmat müellifin kendi tarih telâkkisi çerçevesi içinde umumiyetle en iyi izah edilen bir bölümdür. Melikşah'ın eceliyle ölmediği hususunda müellifle tamamiyle beraberiz.

İşte böylece Dr. İ. Kafesoğlu'nun eseri hakkında söyleyeceklerimize nihayet vermiş bulunuyoruz. Biz belli-başlı noktalarda eserin beğendiğimiz taraflarını, eksik ve yanlış cihetlerini göstermeğe çalıştık. Noksan ve yanlışları göstermekle de iktifa etmedik, düzeltmeğe veya tavihe uğraştık. Bilhassa kullanılan kaynak ve tetkikleri nasıl büyük bir titizlikle okumak ve kıymetlendirmek icabettiğini ısrarla belirtmek istedik. Bu vesile ile de, B ü y ü k S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nun mâhiyeti ve belli-başlı meseleleri hakkındaki fikir ve görüşlerimizi ortaya koymuş olduk.

Bütün bu söylediklerimizden çıkan netice şudur: Yaptığımız tenkitlere ve düzeltmelere rağmen, Selçuklu Devri Türk Tarihi araştırmalarının bugünkü halinde, Dr. İ. Kafesoğlu'nun bu eseri muvaffak bir deneme telâkki edilebilir.

Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN